

5. Eesti kultuurimuutused avatud maailmas

Marek Tamm

Peatüki kolm peamist sõnumit

1. Põhiseadus sätestab eesti kultuuri säilimise ja arendamise Eesti riigi ühe peamise ülesandena. Riigi tasandil on seda ülesannet tihti mõistatud kitsalt, üksnes kutselise ja rahvakultuuri riikliku toetamisena. Eriti praeguses avatud maailmas, kus ideed ja inimesed rändavad Eestist välja ja sisse üha suuremal määral, vajab eesti kultuur märksa avaramat vaadet. Oluline on selle käsitlemine teravikliku tähendusloome süsteemina, mis hõlmab kõike seda, kuidas Eesti inimesed ennast ja teisi mõistavad ning mõtestavad. Eesti kultuur on seda elujõulisem ja ligitõmbavam, mida rikkalikumad on tähendusloome võimalused ja vahendid, mida mitmekülgsemalt suudame kiiresti muutuva maailmaga suhestuda.
2. Nüüdismaailma iseloomustab tihe põimitus ja aktiivne kultuurisuhtlus, mis seab Eesti-suguse väikese ja avatud kultuuri suure ülesande ette, kuidas mitmekesistada Eesti inimeste kultuurikogemust, suurendada meie kultuurilist suhtlusvõimekust ja arendada digiajastusse sobivaid kultuurilisi väljendusviise – uusi kultuurikeeli. Samal ajal on oluline edendada meie kultuurilise eneseanalüüsi võimekust, saada juurde teadmisi nii eesti kui ka teistest kultuuridest ehk teisisõnu suurendada meie kõigi üldkultuurilist kirjaoskust.
3. Digikultuuril on hariduse, osaluskultuuri, kultuuri-pärandi jt valdkondade arengus järjest suurem roll. Nii peame e-Eesti senise edu hoidmiseks ja uute digitehnoloogiliste võimaluste täielikumaks kasutamiseks pöörama digikultuurile riiklikul tasandil senisest rohkem tähelepanu ja seda enam toetama. Sarnaselt riigi e-teenustega loob kultuuri digistumine paremad eeldused hargmase Eesti edukaks toimimiseks. Arenguhüppeks on seetõttu vaja digikultuuri valdkonda süsteemselt arendada, seniseid teadmisi ja asjatundjaid riigi tasandil koondada.

Teema raamimine

Eesti riik määratleb ennast põhiseaduslikult keele, kultuuri ja rahvuse säilitajana. Seega eeldab riigi arengu ja muutuste igakülgne analüüs vältimatult kultuurimuutuste ja arengusuundade eritlemist. Kuid kultuur on mitmetähenduslik termin, mis on aja jooksul ise muutunud (vt Raud 2013, Tamm 2016). Selles peatükis on mõtestatud Eesti viimaste aastate kultuurimuutusi selle

sõna kõige avaramas mõttes. Tähelepanu keskmes pole saavutused kaunites kunstides või nihked kultuuritarbimises, vaid eesmärk on sõeluda muutusi kohalikus tähendusloomes, selles, kuidas me ennast eestlastena kultuuriliselt määratleme, mida minevikust mäletame, mismoodi teisi kultuure ja ümbritsevat mõtestame.

Siinkohal on lähtutud aluseeldusest, et inimene on tähendusi otsiv, loov ja vahendav liik, et inimene ei ole üksnes füüsilise, vaid ka sümboolse maailma elanik. Saksa filosoof Ernst Cassirer on selles seoses õnnestunult kirjutanud: „Keel, müüt, kunst ja religioon on selle maailma osad. Need on mitmesugused lõimed, mis kokku moodustavad sümbolite võrgustiku, inimkogemuse tihedakoelise kogumi. Igasugune inimese mõtte ja kogemuse areng täiustab ja tugevdab seda võrgustikku.“ (Cassirer [1944] 1999: 46–47.) See inimest nii üksiti kui ka ühiskonnaliikmena ümbritsev „sümbolite võrgustik“, ühine tähendusloome ruum, mis loob võimalused enese määratlemiseks, teistega samastumiseks ja nendega suhtlemiseks, ei püsi aga kunagi paigal, vaid on pidevas teisenemises. Teisenemiste tempo oleneb suuresti kultuuri avatuse astmest ja muutustest väliskeskkonnas.

Üldise arengu sõiduvees on Eesti kultuuriruumis viimasel veerandsajandil toimunud suured ja kiired muutused, millest üks olulisemaid on plahvatuslikult kasvanud kultuurivahetuste ja -ülekannete hulk. Seda protsessi on võimendanud üleilmastumine, eeskätt maailma üha tihedam põimumine infotehnoloogilise edenemise tõttu. Viimastel aastatel on uute ideede, vormide ja leiutiste piiriülest rändlemist täiendanud aina ulatuslikum inimeste ränne, mis on andnud alust rääkida üleilmse rändeajastu saabumisest. Avatud väikekultuurina on Eesti allutatud seega väga mitmesugustele mõjudele, nii ideede, asjade kui ka inimeste elavale liikumisele, mis suuremal või vähemal määral on ümber kujundamas meie senist kultuurikeskkonda. Kõige krooniks on digitehnoloogia väga kiire areng kaotanud suure osa tavapärastest piiridest, mis on ühel kultuuril lubanud ennast ruumiliselt määratleda. Digiajastu tähendusloome erineb mitmes osas varasemast, korraga on võimalik aktiveerida nii ulatuslikke kultuurivaramuid (digitud kultuuripärandid) kui ka osaleda kultuurideüleses tähendusloomes (internet ja selle võimalused).

Eesti kultuurimuutuste mõtestamisel pakub head tuge Tartu–Moskva koolkonnas väljatöötatud semiootilise kultuuriteooria mudel, mis lähtub arusaamast, et kultuuri saab käsitada paljumeelse tähendusloome süsteemina, milles kõrvuti loomulike keeltega eksisteerivad nendel põhinevad kultuurikeeled (Lotman 1990, 2002). Keel ei ole semiootilisest vaatenurgast üksnes suhtlusvahend, vaid maailma vormiv, modelleeriv märgisüsteem. Nii nagu inimkeel (rahvuskeel) kujundab ümbritsevat teatud kindlal moel, varustab seda erinevate tähendustega, nii teevad seda samuti kultuurikeeled (sh kunsti-, kirjanduse-, filmi- jne keeled). Kultuurikeelte muutumine ja nende uued vahekorrad

toovad kaasa meie maailmapildi teisenemise, uued viisid ennast ja ümbritsevat mõista. Samal ajal tähendavad muutused kultuurikeeltes harva seda, et üks keel tuleb teise asemele, pigem on tegemist varasemate vahekorradade ringivaatamisega, uute põimingute kujunemisega.

Arvestades Eesti kultuurimuutuste ulatust ja radikaalsust viimasel paaril kümnendil, ei ole nende vähegi ammendav analüüs siinkohal mõeldav. Seega on tehtud teadlik valik konkreetsete küsimuste kvalitatiivsele uurimisele, lähtudes eeldusest, et üksikosade süvendatud vaatlus lubab teha järeldusi ka terviku kohta. Peatüki peamine eesmärk on mõista ja mõtestada valitud näidete abil olulisemaid kultuurimuutusi taasiseseisvas Eestis, pöörates põhitähelepanu ühiskonna kiirest arenemisest, infotehnoloogilistest uuendustest ja välismõju suurenemisest tingitud muutustele. Põhjendatult võib väita, et kiired kultuurimuutused viimastel kümnenditel teevad Eestist tänuväärse „labori“, kus testida ja edasi arendada olulisi kultuuriteoreetilisi teemasid: kultuurilise enesekirjelduse dünaamika, „oma“ ja „võõra“ vahekord, uute kultuurikeelte esiletõus ja põimingud, kultuurimälu teisenemine, tähendusloome vahendite uuenemine jne.

Artiklite kokkuvõte

Juri Lotman on õpetanud, et kultuuril on loomupärane võime enesekirjelduseks, mis lubab kultuuril luua endast mudeleid ja lülitada oma mällu käsituse iseendast kui tervikust (Lotman 1999: 42). Ka „eesti kultuur“ ei ole midagi etteantut ega püsivat, vaid me kõik loome seda kultuuri oma tegevuse käigus iga päev, sh uute kultuuriliste enesekirjelduste kaudu.

Peatüki esimeses artiklis „Eesti kultuuri muutuvad enesemääratlused“ analüüsibki Tõnu Viik Eesti avalikus käibivaid kultuuridefinitsioone, nende omavahelisi suhteid ja ajas muutumist, pöörates eraldi tähelepanu sellele, kuidas mõista eesti kultuuri avatuse ja suletuse dilemmat. Kuigi eesti kultuuri hoidmine ja arendamine on põhiseaduslik põhimõte, ei valitse sugugi üksmeel selles, mida eesti kultuuri all silmas pidada. Artiklis on ilmekalt esile toodud ametlikes dokumentides käibivate kultuurimääratluste ühildamatus, kultuuri käsitamine sageli kitsas, kutselise kunstilooje tähenduses, mitte avaras, põhiseaduslikus mõttes eestlastele iseomase käitumis- ja mõtteviisina. Eesti eesmärk peaks aga olema nimelt eesti kultuurikeskkonna üldine arendamine, meie tähendusloome vahendite ja võimaluste suurendamine, mitte üksnes kutselise loometöö ja rahvakultuuri toetamine.

Kuidas suhtume võõrastesse, kuidas mõtestame oma minevikku, kuidas kohaneme uute tehnoloogiatega, kuidas osaleme avalikus elus – kõik see kujundab meie kultuurikeskkonna iseloomu. Tähendusloome kestlikkus

ja mitmekesisus on inimarengu üks väga olulisi näitajad, mis on senistes analüüsidest tihti tagaplaanile jäänud. Eesti kultuur on seda tugevam, mida avaramad on selle tähendusloome võimalused, et aktiivselt ja adekvaatselt suhelda teiste inimeste, kultuuride ja muutuva maailmaga meie ümber. Avatud väikese kultuurina on Eestile väga tähtis tõlke- ja tõlgendamisevõime avardamine, kultuuriülekanne väärtustamine ja dialoogivõimekuse arendamine.

Peeter Torop käsitleb artiklis „Eesti kultuurikeelte identiteet ja muutumine“ Eesti kultuurikeelte identiteeti ning dünaamikat „oma“ ja „võõra“ teljel ning kultuurisest suhtlust ja ka suhestumist välismõjudega. Kuu- ludes avatud maailma, eeldab Eesti kultuuriidentiteedi hoidmine toimivat kohaliku ja rahvusvahelise kultuuri dialoogi. Kui eri kultuuridest inimeste dialoog ei toimi ja vastastikune mõistmisvõime on piiratud, siis on tulemuseks kultuurikonfliktid, eriti tänapäeva rändeajastul. Artiklis on esile toodud, kuidas teiste kultuuride mõistmine eeldab kultuuri enesemõistmist, suutlikkust iseennast kirjeldada ja analüüsida. Eesti kultuuri sisediaaloo- gi ja väljapoole avatust pärsib kultuurikriitika ebapiisav hindamine ja õpetamine, kasin kultuuriline kirjaoskus, mis omakorda on seotud humanitaarhariduse vähese väärtustamisega. Ajal kui lihtsamad tööd antakse järjest rohkem robotitele, vajab tööturg üha enam loovaid ja teisi keeli ning kultuure tundvaid inimesi.

Eesti ettevõtted muutuvad järjest hargmaisemaks, mis eeldab nii ettevõtjatelt kui ka töötajatelt aina paremat ja ulatuslikumat kultuuridevahelist suhtlusoskust. Kultuurikeelte ja –suhtluse kiiret arengut aga ei ole seni toetanud kriitilise tagasiside ja kultuurianalüüsi sama kiire areng. Seetõttu võib Eesti kultuuri arengut pidur- dada vähene võimekus end iseendale arusaadavaks teha, sh oma käekäiku teadlikult kujundada. Tänapäeva Eesti üks väljakutseid seisneb seega selles, kuidas mitmekesistada oma kultuurikogemust, parandada kultuurilist suhtlusvõimekust ja arendada uusi kultuurikeeli, suutes samal ajal edendada kultuurilise eneseanalüüsi võimekust, suurendades kultuurilisi eksperditeadmisi ja ühiskonnaliikmete üldkultuurilist kirjaoskust.

Peatüki kolmandas artiklis „Eesti mälu kultuuri avanemine“ keskendub Eneken Laanes konkreetsete filmide ja kunstiteoste näitel eesti kultuurimälu muu- tumise uurimisele, seades tähelepanu keskpunkti koha-liku kultuurimälu avanemise üleilmsete muutuste tõttu. Artiklis avanevad hästi need probleemid, mis kaasnevad kultuurilise kirjaoskuse puudumisega avatud maailmas, olgu see seotud holokausti või praegu Euroopas rulluva rändekriisiga. Hästi on teada, et kultuuri järjepidevust ja sidusust aitab tagada kultuuri mäletamisvõime, suutlik- kus salvestada ja töödelda mitmesugust tähenduslikku teavet. „Selles mõttes võib kultuuriruumi määratleda kui teatud ühismälu ruumi, s.t ruumi, mille piirides mingid ühised tekstid võivad säilida ja aktualiseeruda,“ nagu Juri Lotman kirjutab (2013: 1731).

Kultuurimälu kõige olulisemad meediumid on kirjandus, film, kunst, arhitektuur, ajalookirjutus. Kultuurimälu loogika ja selle muutumise uurimine annab võimaluse mõista, miks mõned minevikunähtused pälvivad kultuuris tähelepanu ja väärtustamist, teised aga mitte. Nagu artiklis osutatakse, on eesti uuemat kultuurimälu, eriti seoses 20. sajandi traumaatiliste sündmustega, nagu küüditamine ja vangistused, iseloomustanud suunatus väljapoole, erineval moel on püütud oma traagilist minevikukogemust tõlkida arusaadavaks laiemale maailmale. Sealjuures on seda nihet toetanud globaalsed muutused rahvaste üleses mälukultuuris, esmajoones suurem rõhk ohvrite mälestusele ja inimsusvastastele kuritegudele, olgu need eestlaste põgenemine läände 1944. aastal või praegu Süürias rulluv kodusõda, mis on toonud kaasa Euroopa põgenikekriisi.

Vastastikuste mälu traumade mõistmine on eri päritolu inimeste omavahelise suhtluse alus. Selle nihke käigus, vastasmõjus rahvusvaheliste mäluvormidega, on eesti kultuurimälu aga omandanud uue iseloomu: selle kese on nihkunud vastupanu ja kangelaslikkuse rõhutamiselt üksikinimese kannatustele, mille põhjustasid küüditamised jt repressioonid. Päris viimase arenguna saab aga esile tuua kultuurimälu uue suunatuse sissepoole, kasvava huvi ja vajaduse mõtestada üleilmises kontekstis Eesti ühiskonna sisemisi probleeme, sh põgenikekriisiga seotud inimlikke kannatusi. Vastse väljakutsena on esile kerkinud vajadus rikastada eesti kultuurimälu erinevate kultuuriliste ja rahvuslike kogukondade mälu, luua uusi ja mitmekesiseid dialoogivõimalusi erinevate minevikukogemuste, kultuuri-keelte ja kultuuride suhtluse pinnal.

Neljandas artiklis „Eesti digikultuuri poliitika rahvusvahelises ruumis: areng ja kitsaskohad“ on keskpunktis eesti kultuuri digistumine kui viimaste aastate keskseid kultuurimuutusi ja sellega seotud riiklik poliitika. Nagu Indrek Ibrus artiklis näitab, on digiajastu saabumine loonud kultuurimälu arenguks sootuks uued väljavaated, sest veel nähtavas tulevikus võib saada teoks plaan digida kõik või vähemalt suurem osa eesti kultuuripärandist, muutes selle korraka nii kõigile mugavalt kättesaadavaks kui ka avades selle uuteks tõlgendusteks ja edasiarendusteks. Digipöörde mõju tähendusloome võimalustele ja vahenditele aga on muidugi suurem ja sügavam kui üksnes kultuuripärandi tähelepanu keskmesse seadmine ja sellele ligipääsu tagamine.

Digikultuur on olemuselt piiriülene, mistõttu võib see avardada eesti kultuuriruumi, sobida virtuaalseks tähendus- ja identiteediloomeks eestikeelsetele diasporaakogukondadele. Samuti saab digikultuur kaasa aidata kultuuri väljendusvormide mitmekesistamisel, kultuurikeelte põimimisel, tekstide, helide ja piltide sünteesimisel, osalusvõimaluste suurendamisel, levi- võimaluste avardamisel jne. Kuid nagu artikkel näitab, nõuavad digikultuuri võimalused riiklikul tasandil senisest suuremat tähelepanu ja teadvustamist.

„Digipööre“ kultuurivallas on olnud tõenäoliselt sedavõrd kiire ja laiaulatuslik, et riigi kavad ja poliitika ei ole jõudnud sellega sammu pidada. Need võimalused, mida digikultuur pakub haridusele, loomemajandusele, kultuuripärandile, osaluskultuurile jne, alles ootavad Eestis kasutamist ja arendamist, eriti riigi ja erasektori mõtestatud koostöös. Esimese sammuna on vaja koondada asjaomane pädevus, asutada digikultuuri arenduskeskus, mis lubaks asuda valdkonna süsteemsele ja teadmispõhisele arendamisele. Tähtis on osaleda Euroopa Liidu aruteludes, et kujunev digitaalne ühiskond tagaks kultuurilise mitmekesisuse ja ligipääsu kultuuri-teenustele ka väikeriikides nagu Eesti.

Peatüki viiendas artiklis „Maaelu muutuv tähendus ja väljaränne“ analüüsib Aet Annist maapiirkondades elavate inimeste silme kaudu ääremaa tähenduse muutumist ja selle seost eestlaste väljarändega. Kiired muutused ühiskonnas on viimastel aastatel mänginud ringi sotsiaalseid rolle, andnud uue tähenduse nii maa- ja linnaelu vahekorrale kui ka kodu- ja väliseesti suhetele. Pärast iseseisvuse taastamist muutus täielikult suhtumine maaellu Eesti tähendusmaastikul. Turumajandusele üleminek mõjutas negatiivselt äärealasid ja olukorda ei muutnud paremaks regionaalpoliitikas rakendatud meetmed. Seetõttu tunnevad maaelanikud „sümboolset ilmajätust“ Eestis positiivsetest muutustest ja arengust, mille kõige ilmsel tulemus on see, et viimastel aastatel on maalt välismaale lahkunud pea kaks korda enam inimesi kui linnast.

Artiklist selgub, et väljarände põhjuseid ei tule otsida üksnes sotsiaal-majanduslikest teguritest, vaid niisamuti inimeste elukeskkonnaga seotud tähenduste teisenemisest, mille tagajärg on soov rände abil oma sümboolset positsiooni parandada. Väljaränne on pakunud võimaluse siduda oma elu positiivse tähendusega paikadega, isegi kui sotsiaalses plaanis ei ole inimeste elujärg välismaal tingimata paranenud. Maailm on aga muutlik ja sisserändajate kuvand mitmes Euroopa riigis, eriti Ühendkuningriigis, kus artikli autor uurimismaterjali kogus, sattunud viimastel aastatel löögi alla. Ka Ühendkuningriigi otsus Euroopa Liidust lahkuda, mis tehti selle inimarengu aruande kirjutamise ajal, ilmestab hästi muutunud suhtumist sisserändajatesse. Seega on kujunemas oht, et paljud Eestist väljarännanud inimesed seisavad silmitsi uue „sümboolse ilmajätuga“, negatiivse sildistamisega. Eestil seisab ees väljakutse, kuidas muutuda paigaks, mis suudab hinnata väljarännanute kogemust võimalikult laias ulatuses ja olla piisavalt ligutõmbav, et muuta negatiivne rändesaldo positiivseks.

Kokkuvõte

Pärast iseseisvuse taastamist ja „tagasipöördumist Läände“ (Lauristin *et al.* 1997) on Eesti üha tihedamalt lõimunud laiemasse maailma, mis omakorda on viimastel aastatel aina enam põimunud ja kokku tõmbunud, eeskätt infotehnoloogiliste ja majanduslike muutuste tõttu ning saabunud rändeajastuga. Selles kahetasandilises protsessis on väga kiiresti teisenenud Eestis varem juurdunud kultuurilised tõekspidamised, oma ja võõra, uue ja vana, mineviku ja tuleviku, maa ja linna tähenduslik vahekord. Inimarengu aruande selles peatükis on nimetatud neid tähendusloome teisenemisi „kultuurimuutusteks“ ja analüüsitud viiest konkreetsest vaatenurgast.

Kui soovime sügavuti mõista muutusi Eesti inimarengus, siis ei ole pääsu tähendusloome tähtsamate muutuste selgitamisest. Peatüki artiklitest nähtub, et viimasel paaril kümnendil on muutunud see, kuidas me ennast eestlastena kultuuriliselt määratleme, kuidas suhestume teiste kultuuridega, milline on kultuurikeelte vahekord, kuidas mäletame oma minevikku, millised on meie tähendusloome vahendid ja millise tähenduse anname elule maal, linnas või välismaal. Kõigi nende väga erinevate teemade käsitus näitab, kui tähtis on meie kultuurilise kirjaoskuse ja suhtlusvõimekuse paranemine mitte ainult kitsas mõttes eesti kultuuri säilitamiseks, vaid laiemalt sotsiaalse sidususe, hargmaise eluviisi, piiriülese majanduse ja tehnoloogilise arengu toetamiseks.

Väikese avatud kultuurina on Eestile eluliselt oluline suuta adekvaatselt vastata üha uutele väljakutsetele, mida tänapäeva maailm pakub, säilitades samal ajal teadlikkuse nii oma kultuurilisest eripärast (isesus) kui ka järjepidevusest (samusus). Peatüki artiklites on selgelt viidatud tõsiasjale, et iga kultuuri kestlikkus ja dialoogivõimekus olenevad selle kultuuri enesemõistmise võimest, seesmisest enesekindlusest, tähendusloome vahendite ja võimaluste mitmekesisusest. Eesti kultuur vajab poliitikat, millega peale kutselise ja rahvakultuuri toetamise panustatakse kultuurilise tõlgendusvõime suurenemisse (kultuuriline eksperditeadmine), uute tähendusloome võimaluste süsteemsesse arendusse (digikultuur) ja kultuurilise mitmekesisuse ning dialoogivõimekuse kasvu.

Igasugune kultuurianalüüs, sh sinne Eesti kultuurimuutusi käsitlev peatükk, on ühtlasi kultuuri eneseanalüüs, osa kultuuri nn autokommunikatsioonist (Lotman 1973). Peeter Torop (2011: 8) on selles seoses hästi välja toonud kultuurianalüüsi tähtsuse ühiskonna arenguks: „Kultuur saab end mõista vaid pideva enese-kirjeldamise ja lakkamatu enesemõistamise kaudu. Humanitaar- ja sotsiaalteaduste kui tagasisideteaduste üks missioone ongi tagada kultuurile enesemõistmise võime. Enesemõistmiseta puuduks kultuuril identiteet,

ilma identiteedita on aga raske luua dialoogi ümbritseva maailmaga, teiste kultuuridega – olla ühtaegu dialoogivõimeline ja vaimselt sõltumatu.“ See peatükk on oma ülesande täitnud, kui aitab veidigi kaasa eesti kultuuri paremale (enese)mõistmisele ja suuremale dialoogivõimele kiiresti muutuva maailmaga.

Viidatud allikad

- Cassirer, E. (1999). Uurimus inimesest: Sissejuhatus inimkultuuri filosoofiasse. Tartu: Ilmamaa.
- Lauristin, M., Vihalemm, P., Rosengren, K. E., Weibull, L. (eds.) (1997). *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu University Press.
- Lotman, J. (1973) – Ю. М. Лотман, О двух моделях коммуникации в системе культуры. – Труды по знаковым системам 6, 227–243.
- Lotman, J. (1990). Kultuurisemiootika. Tekst – kirjandus – kultuur. Tallinn: Olion.
- Lotman, J. (1999). Semiosfäärist. Tallinn: Vagabund.
- Lotman, J. (2002). Kultuuri fenomen. – Akadeemia, 12, lk 2644–2660.
- Lotman, J. (2013). Mälu kulturooloogilises valguses – Akadeemia, 10: 1731–1735.
- Raud, R. (2013). Mis on kultuur? Sissejuhatus kultuuriteooriasse. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Tamm, M. (koost.) (2016). Kuidas uurida kultuuri? Kultuuriteaduste metodoloogia. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Torop, P. (2011). Tõlge ja kultuur. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikooli Kirjastus.

5.1. Eesti kultuuri muutuvad enesemääratlused

Tõnu Viik

Sissejuhatus

Tänapäevane avatud maailm ja rändeajastu esitavad uusi väljakutseid eesti rahvusele ja kultuurile. Eesti kultuuri määramine ei ole sugugi ainult ajakirjandusliku või akadeemilise vaidluse pärusmaa, vaid poliitiliselt laetud riikliku tähtsusega küsimus (seda küll mitte tingimata päevakajalistes poliitilistes aruteludes), kuivõrd Eesti Vabariigi põhiseadus sätestab eesti kultuuri säilimise riigi ühe peamise eesmärgina inimese kui indiviidi õiguste ja vabaduste tagamise kõrval. Mitmekesistuvad suundumused Eesti rändes, digitehnoloogia arenemine ja üha suurenev kultuuriline avatus eelkõige ingliskeelsele maailmale mõjutavad üha enam ka eesti kultuuri enesemääratlusi.

Artikli eesmärk on arutleda eesti kultuuri määramise ja selle muutumise üle Eesti avalikkuses viimastel aastatel. Selleks on selgitatud ja analüüsitud esiteks eesti kultuuri mõiste kasutamist eesti avalikkuses ja riiklikes dokumentides. Teiseks on kirjeldatud eesti kultuuri mõistet selle põhiseaduslikus tähenduses tänapäeva kultuuriteaduslike seisukohtade valguses. Kolmandaks on otsitud vastust küsimusele, kuidas tuleks kirjeldatud seisukohtadest lähtudes mõista eesti kultuuri avatuse ja suletuse dilemmat, arvestades seejuures üha suuremat inimeste mobiilsust ja sellega kaasnevaid mõjusid eesti kultuuri enesemääratlusele.

Väikese algustähena kirjutatud sõnaühendit „eesti kultuur“ kasutatakse enamasti eestlaste kultuuri või eesti rahvuskultuuri määramiseks. Suure esitähena „Eesti kultuur“ tähistab seevastu kultuuri, mis on seotud Eesti kui riigiga ja enamasti selles mõttes, et see kultuur on loodud Eesti ajalooliselt määratletud territooriumil või on autoritel selle territooriumiga mingi side. Viimasel juhul võib Eesti kultuuri hulka arvata nii eestlaste kui ka teiste rahvuste kultuuri Eestis või kogu kultuuriloomes Eesti territooriumil. Selles artiklis on arutletud peamiselt eesti kultuuri mõiste muutunud tähendusväljade üle.

5.1.1. Kultuuri määramine ja toimemehhanismid

Kuigi eesti kultuuri säilitamist nimetatakse Eesti riigi (ühe) peamise eesmärgina, ei kajastu see teema poliitilistes aruteludes kaugeltki sama palju nagu teised põhiseaduslikud sihid, olgu need hariduskorraldus, julgeolek, korrakaitse või kodanikuvabaduste tagamine. Eesti kultuuri mõiste harv esinemine poliitilistes aruteludes võiks viidata üksmeelele ja selle küsimuse lahendatusele (või lahendamisele), kuid niisugust konsensuslikku lahendust või seisukohta ei saa meie avalikest dokumentidest tuvastada. Eesti kultuuri mõistet defineeritakse

riiklikes dokumentides erinevalt ja mitteühilduvalt. Sisuliselt kasutatakse üht ja sama sõna ühitamatute nähtuste kirjeldamiseks, sellest endale aru andmata. Seetõttu ei joonistu välja seosed mitmesuguse tegevuse, nende rahastamise ega põhiseaduses mainitud kultuuri säilimise eesmärgiga.

Kontseptuaalseid erinevusi ja kultuuri mõiste mitteühilduvust saab osaliselt seletada asjaoluga, et sõna „kultuur“ pruugitakse eesti poliitilistes dokumentides ja avalikes aruteludes vähemalt viies erinevas tähenduses.

1. Sõna „kultuurne“ võib tähistada ühe või teise indiviidi või sotsiaalse rühma haritust, kasvatatust, kombekust ja tsiviliseeritust. Selles tähenduses võib küsida, kas üks või teine inimene on kultuurne, või näiteks seda, kas keegi käitub kultuurset. Käitumisega seoses on meedias räägitud kultuursetest alkoholitarbimisest, eesti poliitilisest kultuurist, kultuursetest liiklemisest jne.
2. Sõna „kultuur“ on kaunite kunstide ühisnimetaja, mille all mõistetakse enamasti professionaalset kunstiloomet teatud ajalooliselt kujunenud žanrites. Nende hulgas domineerivad kirjandus, kunst, teater ja muusika. Viimasel ajal on nende hulka lisandunud filmikunst.
3. Kultuuri seos kunstiloomega tuleb esile ka sellistes väljendites nagu rahvakultuur või pärimuskultuur, mille puhul liigituvad kultuuri alla ka mõned ajalooliste traditsioonidega seotud harrastusliku kunstilooma žanrid. Nii teises kui ka kolmandas tähenduses määratletud kultuuri mõistet kasutatakse mitmes riigis kultuuriministeeriumi haldusala määratlusena. Selliselt nähakse kultuuriministeeriumi tegevusvaldkonda ka Eestis.
4. Sageli räägitakse ja kirjutatakse kultuurist popkultuuri tähenduses, mille all mõistetakse kohalike ajalooliste traditsioonidega mitteseostuvaid kutsealase ja harrastusliku kunstilooma žanre, mis turumehhanismide toel rahvusvaheliselt levivad ja mille järele on tarbijate laiapõhjaline nõudlus. Nendes žanrites esitatud loometegevus jääb enamasti nii Eestis kui ka teistes riikides kultuuriministeeriumi haldusalast välja.
5. Kirjeldatud neljast tähendusest eristub antropoloogiline „kultuuri“ määratlemine ühele või teisele suuremale sotsiaalsele rühmale omase kollektiivsete hoiakute, uskumuste, väärtuste ja teadmiste kogumina, mis väljendub selle rühma liikmete käitumises ja mõtlemises. Selles kontekstis tähendab sõna kultuur suurte inimkoosluste eluviisi või elustiili, nende maailmavaadet, sellest lähtuvat elu- ja ühiskonnakorraldust, ning kõiki nende vaimusaa-

vutusi. Kaunid kunstid, teadused, professionaalne ja harrastuslik omalooming moodustavad vaid väikese osa kultuurist selle sõna laiemas, antropoloogilises tähenduses. 20. ja 21. sajandi teadustes, mis kultuuri ja kultuurinähtusi uurivad, on see lai antropoloogiline kultuuri käsitlemine saanud valdavaks. Selles tähenduses mainitakse kultuuri ka Eesti põhiseaduse preambulis.

Vaatame seda laiemat kultuurimääratlust pisut lähemalt (vt ka Viik 2011, 2012, 2013, 2016). Kultuuriteadlaste käsitluses tähistab kultuur kollektiivselt jagatud tähenduste maailma, mis moodustab kultuuri kandjate ühise „elumaailma“ (Edmund Husserl), „omailma“ (Jakob von Uexküll) või „semiosfääri“ (Juri Lotman). Ühiselt jagatud tähenduste hulka kuuluvad väärtused, ideaalid, eeskujud, normid, ühised arusaamad tegelikusest ja muu selline. Need võimaldavad väga suurtele inimrühmadele ühiste eesmärkide ja arusaamade loomist ning tegevuse koordineerimist nende eesmärkide saavutamise nimel. Ühiste arusaamade kujunemise ja koordineerimise üks kõige olulisemaid vahendeid on keel, sest see fikseerib sõnades väljendatud asjade tähendused ning järelikult asjade kategoriseerimise ja liigendamise viisid. Eesti kultuuri enesemääratlemises on keelel olnud väga oluline roll nii nõukogude ajal (vene keele mõjule vastandudes) kui ka tänapäeval, kui inglise keele roll elu erinevates valdkondades aina suureneb. Eestis räägitakse seetõttu sageli just keeleliselt määratletud rahvuslikest kogukondadest. Lisaks keelele ja keelepõhiselt loodud ühisosale (kollektiivsed jutustused, tulevikuvisionid jms) täidavad samasugust kogukonda liitvat rolli visuaalsed kujundid ja sümbolid, ideaaltüübid ja eeskujud, visuaalsed etalonid, arhitektuurinormid jne.

Kultuur on selle sõna laiemas tähenduses kõik see, mis annab võimaluse ühiselt kehtivate tähenduste loomiseks ja kollektiivse tähenduslikkuse tekitamiseks. Selles mõttes on kultuur tähenduslikult elamise võimalus selle sõna otseses mõttes. Kultuuris tekivad ühised teadmised ja uskumused, eeskujud ja väärtused, ideaalid ja jutustused, mis teevad omakorda võimalikuks kollektiivse mälu ja ühise identiteedi kujunemise. Teiste sõnadega, kultuur on vahend, mis tekitab eristuse elu vahetusse kulgemisse ja loob ühiselt kehtivate tähenduste maailma. Tähenduste maailmad moodustavad sageli mitmeid reaalse maailma suhtes paralleelseid kujutuslikke ruume ja kujundeid, mida ometigi kollektiivselt tõeste ja reaalsetena käsitletakse. Näiteks peame me üht seintega ümbritsetud ruumi koduks ja üht suuremat territooriumi kodumaaks, usume inimõigustesse, jumalatesse, rahvustesse jne, ning käitume sellele vastavalt.

Elu tähenduslik rikkus on otseses sõltuvuses kultuuri tähendusloome vahendite rikkusest. Ehk teiste sõnadega, elu tähenduslikkuse potentsiaal on seda suurem, mida rohkem on tähenduslikku lisaväärtust või-

maldavaid kultuurilisi struktuure, nagu näiteks keel ja sellel põhinevad maailmas orienteerumise viisid: haridus, teadus, kunst, ideoloogia jne. Näiteks loovad Eestis eesti, vene ja inglise õppekeelega koolid mitte üksnes erinevaid sotsiaalseid võrgustikke (sõbrad, tuttavad), vaid ka mõnevõrra erinevaid tähendusvälju. Täendusloome struktuurid ja nende abil moodustatud ühiseselt kehtivad tähendused moodustavadki kultuuri selle sõna laias, antropoloogilises ja Eesti põhiseaduse mõttes. Eesti kultuur on selliste kollektiivsete tähenduste ja tähendusloome võimaluste kogum, mis rajaneb eesti keelel ja sellel põhinevatel kultuurikeeltele.

Kultuurikeeled koos loomuliku keelega (eesti keel, vene keel, inglise keel jne) moodustavad kultuuri sümbolse maatriksi ehk repertuaari, mille abil on selle kultuuri kandjatel võimalik asjadele tähendusi omistada. Kultuurikeel on teatud žanris või valdkonnas kasutusel olev reeglite kogum, mille abil asjadele tähendusi antakse, neid edastatakse ja mõistetakse. Näiteks kujuneb mõne eriala inimestel välja oma eneseväljenduse laad, mida erialakauged inimesed ei pruugi mõista. Samuti on sisserändajatel, isegi kui nad õpivad väga hästi ära uue asukohamaa keele, sageli raske aru saada sõnade ja käitumisnormide kõikidest tähendustest. Kord juba loodud ja kõigi poolt heaks kiidetud kollektiivsed tähendused muutuvad tähendusloome reegliteks ning hakkavad vormima järgmisi tähendusloome protsesse.

Kultuurikeeli on ühes kultuuris nii palju, nagu on tegevusvaldkondi. Nii näiteks on võimalik rääkida eesti poliitilisest kultuurist ja vastavast kultuurikeelest – siia kuuluvad need käitumispehmed, ideaalid, sõnavara, väärtused, tabud ja eelarvamused, mille abil Eesti poliitikat kujundatakse, millest lähtudes eesti poliitikud käituvad ja oma sõnumeid vermivad. Ühe või teise poliitilise kogukonna, näiteks erakonna, kultuurikeel võib osaliselt teiste omast pisut erineda. Teatud kultuurikeel iseloomustab eesti koolielu, Eesti meditsiiniinstituuti ja kaitseväge jne. Kõigil juhtudel toimivad kultuurikeeled indiviidi tasandil mõtlemis-, käitumis-, uskumis- ja otsustamisprintsipiidena ning nende ümber koonduva kultuurilise kogukonna tasandil suhtlemise, sidususe, ühisuse ja käitumise koordineerimise pehmed. On oluline märkida, et kultuurikeelte elemendid ja reeglid ei ole ainult keelelised ja nende ühine tundmine ei tähenda alati, et kõik selle kultuuri kandjad neid automaatselt rakendavad. Nii nagu loomuliku keele osised ja reeglid, on ka kultuurikeelte osised ja reeglid tähendusloome võimalusteks. Need ei ole selle paratamatud ega ainuvõimalikud vormid. Tänapäeva avatud ühiskonna tingimustes on kultuurikandjatel alati võimalus valida erinevate kultuurikeelte rakendamise vahel.

Rahvus on üks kõige olulisem kultuurikogukonna tüüp. Rahvust saab määratleda nii kultuuriliselt kui ka poliitiliselt. Poliitiline rahvuslus põhineb ühistel poliitilistel ideaalidel, halduslikult ühtsel (tavaliselt ühele riigile kuuluval) alal ning õiguslikult määratletud suhetel

inimese ja riigi vahel (kodakondsus). Nii näiteks peavad kõik Ameerika Ühendriikide kodanikud ennast ameeriklasteks, kuigi neil võib olla erinev etniline päritolu, erinev kultuur ja erinev emakeel. Kultuuriline rahvuslus seevastu lähtub ühtsest emakeelest ja ühiste kultuurikeelte mõistmisest. Euroopa riikides on rahvusluse määratlus olnud nii poliitiline (näiteks Prantsusmaal) kui ka kultuurilis-keeleline (näiteks Eestis).

Vastupidi laialt levinud arvamusele ei pea kultuurirahvuslus lähtuma etniliselt määratletud vereliinist, vaid selleks on vaja vallata kultuurile omaseid tähendusloome vahendeid (eesti keelt ja eesti kultuurikeeli) ja tunda kultuuriruumi sisustavaid kollektiivseid tähendusi. Mitte kuidagi ei ole õigustatud olukord, et näiteks Eestis elav, eesti keelt rääkiv ja Eesti ühiskonnaelus kaasärääkiv (ning järelikult eesti kollektiivseid tähendusi ja kultuurikeeli tundev) venelane peab ennast vähem eestlaseks kui välismaal elavate eesti päritolu vanemate laps, kes eesti keelt ei oska ega tunne eesti ühiskonnaelu. Piir ühe kultuuri kandjate ja teiste vahel seisneb kultuuri tähendusloome vahendite tundmises ja nende kasutamises oma tegevuse struktureerimisel ja mõtestamisel.

Võib öelda, et rahvuskultuur on ühe etniliselt määratletud inimkoosluse – rahvuse – kultuur. Uurijate seas pole üksmeelt, millal rahvused alguse said või kui kaua need veel üleilmastuvas ja avatud maailmas ning sellega seotud rahvaste rände ja digikultuuride mõjus vastu peavad. Ühelt poolt võib väita, et rahvuslikud kogukonnad on iidset, sest inimesed on juba kultuuri tekkimisest alates rääkinud omavahel mingis kindlas keeles ja kuulunud ühte või teise kogukondlikku võrgustikku, mida iseloomustavad omad kombid ja tavad. Erinevaid eesti keele murdeid kõnelevate kogukondade ajalugu ulatub tuhandete aastate taha ja selles mõttes on ka eesti kultuur tuhandeid aastaid vana. Kui aga pidada rahvuse all silmas inimeste kooslust, millel on ühine arusaam oma kultuurilisest eripärast, s.t rahvuslik eneseteadvus ehk rahvuslik identiteet, siis sellised kogukonnad tekkisid Euroopas alles uusajal. Kollektiivselt tunnetatud arusaam eesti rahvusliku kultuuri eripärast, selle ühtsusest ja selle võimalikest poliitilistest eesmärkidest kujunes välja alles 19. sajandi esimesel poolel. Eestluse ja eesti rahvuskultuuri idee sai alguse baltisaksa haritlastelt, kes saksa romantismi autorite eeskujul hakkasid väärtustama, talletama ja mõtestama kohalikku keelt ning kultuuripärandit. Eesti kultuur kui poliitiliselt ja sotsiaalselt ühtset kogukonda iseloomustav, kollektiivselt jagatud tähenduste maailm, sellest lähtuv kollektiivne vaimseisund (kollektiivne identiteet) ja tegevusvalmidus hakkasid tekkima alles paarsada aastat tagasi.

Seega peame kultuurist selle sõna laias tähenduses rääkides eristama 1) kollektiivseid tähendusi, 2) tähendusloome vahendeid, eelkõige loomuliku keelt ja kultuurikeeli, ning 3) nende vahendite abil loodud kultuurikogukonna enesekirjeldusi. Viimane ei ole

omane kõikidele kultuuridele, vaid ainult neile, kes ise tajuvad ennast kollektiivse subjektina ja kes suudavad ennast sellisena teiste silmis kehtestada.

Eesti kultuuri all tuleb selle sõna avaras tähenduses mõista järelikult kolme tasandit: 1) eestlaste hulgas ühiselt teadaolevaid ja kollektiivselt kehtivaid tähendusi (sh uskumused, väärtused, ideaalid, eeskujud, esteetilised normid, maitsestandardid jne) ning elukorraldust, kus neid igapäevaselt kasutatakse; 2) eestlaste hulgas kasutusel olevaid kollektiivselt kehtivate tähenduste loomise vahendeid; 3) eesti kultuuri enesekirjeldusi ja -määratlusi.

Eesti kultuuri enesemääratluste all peame silmas kõiki katseid eestlasi, eestlust ja eesti kultuuri mõtestada, määratleda ning kirjeldada. Mõned eesti kultuuri enesekirjeldustest on kirjanike ja mõtlejate algatatud (Lennart Meri, Jaan Undusk, Hasso Krull, Valdur Mikita jpt), mõned poliitiliselt tõstatatud (Eesti kui Põhjamaa, Eesti kui uuendusmeelne e-riik jt), mõned lihtsalt eestlaste hulgas üldlevinud ettekujutustel põhinevad (näiteks arusaam eestlastest kui töökast ja sõnaahtrast rahvast).

Ka kultuuri enesekirjelduste puhul pole küsimus ühes õiges ja kõigi aktsepteeritud enesekirjelduses (sellise pealesurumine on omane totalitaarsetele režimidele), vaid enesekirjelduste arengus, dialoogis ja avatuses. Muutuvas rahvusvahelises olukorras, üleilmastumise ja kultuuri digistumise arenedes ning ühenduses teiste kultuuride enesemääratluste muutumisega teisevad paratamatult ka eesti kultuuri enesemääratlused.

Kollektiivselt kehtivatest tähendustest on võimalik luua kombinatsioone, millest moodustub eestilik arusaam asjadest ehk eestlasi iseloomustav argitarkus või maailmavaade, eesti ajalooline mälu, eesti maitse jne. Neil põhineb eestilik elukorraldus ja -laad. Tähenduste kollektiivse kehtivuse all ei tule siin mõista seda, et iga kultuurikogukonna liige oleks teadlik kõigist kollektiivsetest tähendustest või valdaks kõiki kultuurikeeli. Pealegi on tänapäeva üleilmastuvas ja avatud maailmas inimesed alati mitme kultuuri mõjuväljas ning neil on võimalik valida erinevate väärtuste ja kultuurikeelte vahel. Igas konkreetses kultuuris on käibel suur hulk kultuurikeeli, mis on laenatud ümberkaudsetest kultuuridest. Näiteks Eestis asuva rahvusvahelise ettevõtte töötaja või ülikoolis töötav teadlane peavad oma erialases tegevuses lähtuma väärtustest ja põhimõtetest, milles ei ole midagi iseomaselt kohalikku. Seda olukorda ei tule võtta eesti kultuuri ahendavana. Kultuuri kandjate kokkupuude teiste kultuuridega on igapäevane ja loomulik olukord, seda eriti tänapäevase rände ajastul. Küsimus on pigem selles, kas need kokkupuuted viivad tõlgete- ja kultuuriülekanneteni, mis eesti kultuuri rikastavad, või väärtuskonfliktideni, mis võiksid eesti ühiskonda lõhestada või selle toimimist takistada.

5.1.2. Eesti kultuur Eesti põhiseaduses ja teistes poliitilistes dokumentides

Kõige mõjukam poliitiline dokument, kus eesti kultuurist räägitakse, on kahtlemata Eesti Vabariigi põhiseadus. Selles on eesti kultuur vahetult seotud rahvuse ja keelega: Eesti riik peab tagama „eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimise läbi aegade“. Enamasti seavad demokraatlike riikide põhiseadused riigi eesmärgiks individuaalsed hüved ja väärtused. Eesti põhiseadus seab aga nende kõrvale või neist isegi kõrgemale kollektiivse väärtuse – eesti rahvuse, keele ja kultuuri. Õigustealane Lauri Mälksoo (2009) on sellega seoses eristanud Eesti põhiseaduse kantilik-vabariiklikku suundumust, mis toetab kodanike vabadust, õigusi ja võrdsust, ning herderlik-rahvuslikku suundumust, mis seab eesmärgiks eesti kultuuri jätkumise. Sellise ülesande seadmine ühele demokraatlikule riigile on ebatavaline. Kui suuremates riikides on ühe või teise rahva kultuuri (selle sõna laias, mitte kaunite kunstide mõttes) areng ja käekäik isekulgev protsess, millesse riik ei sekku, siis Eesti riik on endale võtnud eesti kultuuri suhtes põhiseadusest tuleneva kohustuse.

Kuigi põhiseadus ja selle kommenteeritud väljanded on üsna napolisõnalised eesti kultuuri määratlemisel, on siiski võrdlemisi ilmne, et põhiseadus räägib eesti kultuurist ülalmainitud viiendas, kõige avaramas tähenduses. 2012. aasta põhiseaduse kommenteeritud väljaandes nenditakse ühemõtteliselt, et „Eesti keel on eesti rahvuse ja kultuuri olemuslik komponent, ilma milleta pole eesti rahvuse ja kultuuri säilimine võimalik“ (Madise 2012: 485). Ühe näitena eesti keele hoidmisest toovad põhiseaduse kommentaatorid välja eesti keele sätestamise ainsa riigikeelena, mis peab tagama selle, et poliitikas ja avalikus teenistuses on eesti keel jätkuvalt asjaajamise keel. Kultuuriteaduslikust vaatenurgast peaksime eesti kultuuri hoidmise all silmas pidama kollektiivsete tähenduste jätkuvat loomist, mis moodustavad inimeste vaimse maailma ühisosa ja väljenduvad nende käitumises, samuti eesti kultuuri enesekirjelduste loomist ja hoolitsust eesti kultuuri tähendusloome vahendite arendamise eest. Eesti kultuuri säilimise all tuleb silmas pidada mitte konserveerituna säilitamist, vaid eesti keele ja kultuuri kestvat püsimist enamiku eestlaste esimese tähendusloome valikuna enda ja oma laste jaoks võimalikult paljudes eluvaldkondades. See eeldab eesti kultuuri kandjatel aina atraktiivsema kultuuriruumi ja aina uute, nüüdisajastuvate kultuuri enesekirjelduste loomist. See ülesanne muutub aina olulisemaks, kui me tahame arvestada niisuguste suundumustega nagu üha suurem välismaal elavate ja töötavate inimeste arv, hargmaine elu ja kultuuri digitaalne levik üle riigipiiride.

Seega on eesti kultuur põhiseaduse mõttes hoopis laiem nähtus kui see valdkond, millega tegeleb kultuuriministeerium. Sellist seisukohta kinnitatakse ka kultuuriministeeriumi valitsemisala arengukavas 2017–2020: „Eesti kultuuriruum on oluliselt laiem mõiste kui otsese loometegevuse või rahvakultuuri valdkonnad.“ Sama dokument sõnastab ka eesti kultuuri põhiseaduslike mõistete seotud eesmärgi: „Rahvuse säilimiseks läbi aegade on vajalikud ennekõike kultuurilised mehhanismid, mis võimaldavad eesti rahvusliku identiteedi (kultuurilise kokkukuuluvuse) püsimit ning tagavad rahvuskultuurile omaste väärtuste, traditsioonide, käitumismudelite ja elulaadi elementide edasikandmise põlvest põlve, samuti nende omaksvõtu teiste Eesti elanike poolt.“ Siinkohal peab kriitiliselt märkima, et kultuuri püsimiseks on vajalik ka väga paljude teiste kultuurimehhanismide toimimine, kui need, mille abil moodustub rahvuslik identiteet või mis on seotud eesti ajalooliste traditsioonidega. Seega tegeleb dokument kultuuriga kitsamas tähenduses kui seda dokumendi algul deklareeritakse. Eriti teravalt tuleb see vastuolu esile, kui võrdleme kultuuri põhiseaduslikku mõistet arengukavas kirjeldatud konkreetsete rahastusmeetmetega. Viimased on enamasti seotud kultuuri teise määratlusega. Siia kuuluvad kunstiloomingu ja sporditegevuse korraldamine ning toetamine, raamatukogude ja muuseumide ülalpidamine, muinsuskaitse, rahvakultuuri ja rahvakultuurirajatiste majandamine, ringhäälingu tegevuskulud jms. Dokument ei sõnasta, milles peitub seos riiklikult toetatud kunstiloomingu ja eesti kultuuri kestmise vahel läbi aegade. Mõistagi ei tähenda sõnastuse puudumine tegeliku seose puudumist, kuid praegu on keeruline hinnata, kui tulemuslik on kultuuriministeeriumi tegevus põhiseaduses seotud eesmärkide täitmisel ja milline tegevusloik on eesti kultuuri säilimise mõttes olulisem või tulemuslikum kui mõni teine. Ilmne on ainult see, et kirjeldatud meetmed katavad väga väikese osa eesti kultuuri tähendusväljast põhiseaduslikus mõttes ja on ebapiisavad eesti kultuuri säilimise seisukohast.

Sama puuduse all kannatab 2014. aastal riigikogus heaks kiidetud dokument „Kultuuripoliitika põhialused aastani 2020“. See dokument märgib oma eesmärgiks suure esitähena Eesti kultuuri eest hoolitsemise, kuigi sissejuhatuses esimeses lõigus viidatakse põhiseaduse preambulis nimetatud eesti kultuurile väikese esitähena. Eesti kultuur suure algustähena on ka vastavalt defineeritud: „Käesolevas dokumendis käsitatakse Eesti kultuurina nii eestlaste kui ka Eestis elavate teiste rahvuste esindajate loodut.“ Seega räägitakse siin Eesti territooriumiga seotud kultuurist selle sõna teises ja kolmandas tähenduses, ning teiste rahvuste punkt räägib Eesti kultuurist suure esitähena. Peatükkides nimetatud tegevusvaldkonnad on mõistagi ka osa eesti kultuurist selle sõna viiendas, põhiseaduslikus mõttes, kuid need moodustavad sellest ühe tillukese osa. Professionaalne

kunsti- ja traditsiooniline rahvaloome ning nendega seotud riiklike institutsioonide tegevus on küll üks eesti kultuuri olemasolu ja kestmise põhjuslikke tegureid, kuid mitte selle piisav ega ammendav tingimus. Nende nähtuste ja tegevusvaldkondade kadumisel ei muutuks eesti kultuur olematuks, vaid lihtsalt ühe segmendi võrra vaesemaks.

Ainult „Kultuuriajakirjanduse ja meedia“ peatükk nimetab mõningaid nähtusi, mis kuuluvad kultuuri põhiseadusliku mõiste juurde. Nende hulgas on „kultuuri arenguks tarvilik kommunikatsioon ja enesepeegeldus“, meedia roll „mõttevahetuse avaliku foorumina“, ning „uute arengute teadvustaja ja vahendajana“. Eesti meedia poliitikasaadatel ja käsitlustel on tõepoolest otsustav roll Eesti poliitilise kultuuri kujunemisel ja arendamisel. Nende stiilist, meeolust, käsitluste tänapäevasusest ja veenvusest, kasutatud kultuurikeeltest oleneb Eesti poliitiline kliima, avalikkuse suhtumine poliitikasse, poliitikute endi avalikkusega suhtlemise kultuur jne. Sama saab öelda kõigi teiste meedias käsitletud valdkondade kohta, mis ei ole otseselt seotud kunstiloomingu. Meedia ja selle hulgas seni veel esikohal televisioon on üks kõige olulisemaid kultuurikeelte arendajaid ja levitajaid eesti ühiskonnas. Siin tuleb aga silmas pidada, et Eesti on nõukogudeaegse sisserände tulemusel keelelis-kultuuriliselt lõhenenud ja vene emakeelega inimesed tarbivad valdavalt venekeelset meediat ning vaatavad pigem Venemaa kui Eesti telekanaleid (vt alapeatükki 3.2).

Kui meedia kõrvale jätta, siis muus osas ei kirjeldata ega planeerita meetmeid, mis oleksid seotud kultuuri põhiseadusliku mõistega, vaid jäädakse pidama kultuuri mõiste teise ja kolmanda tähenduse juurde. Samasugune kultuuri mõiste avara ja kitsa kasutuse ühildamatus iseloomustab teisigi riiklikult korraldatud valdkondade alusdokumente. Näiteks „Eesti teadus- ja arendustegevuse ning innovatsiooni strateegias 2014–2020“ nenditakse kultuuri kestlikkuse olulisust Eesti teaduspoliitika jaoks, kuid konkreetsete tegevusvaldkondadena määratletakse eesti keele, kultuuri ja ajalooga seotud teaduse arendamise vajadust ning eesti kultuuri jaoks oluliste andmearhiivide loomist. Eesti teadus ja selle kaudu üha enam ka õpetamine ülikoolides on aga muutumas ingliskeelseks. Doktorantuuris on see juba valdav ja üha enam avatakse ingliskeelseid magistriõppekavasid. Nii ilmneb taas tuttav vastuolu: üldeesmärgi tasandil deklareeritakse tegevusvaldkondade seost eesti kultuuri põhiseadusliku mõistega, kuid konkreetsete meetmete kirjeldamisel lähtutakse kultuuri kitsast määratlusest. Dokument jätab isegi teoreetiliselt vastamata küsimuse, kuidas peaksid Eesti maksumaksja rahastatud teadustegevuse põhimõtted arendama eesti kultuuri põhiseaduslikus mõttes.

Kultuuri laiemat mõistet avab paremini riiklik strateegia „Säästev Eesti 21“. Ka see dokument märgib erinevust termini põhiseaduslikus ja institutsionaliseeritud

loometegevuse tähenduses ning määratleb kultuuri ruumi-metafoori abil, kasutades mõisteid „eesti kultuuriruum“ ja „eestluse eluruum“. „Säästev Eesti 21“ märgib väga õigesti eesti kultuuri funktsiooniks ja eesti kultuuriruumi elujõu näitajaks eesti keele kasutusintensiivsuse erinevates eluvaldkondades, sh argisuhtluses, teaduses, hariduses, seadusloomes, poliitikas, tehnoloogias jne. See viitab eristatud viienda kultuurimõiste kasutusele. Samuti märgib dokument kultuurimälu rikastamise ja uutest teadmistest lähtuva pideva moderniseerimise vajadust ning uute tähenduste, tõlgete ja tõlgenduste tekkimise võimaldamist eesti kultuuriruumis laiemalt, mille tulemus oleks eesti kultuuri mitmekesisuse ja sisemise dialoogilisuse suurendamine, selle reflektsoonivõime arendamine ja uuenemisevõime kiirendamine. Küll aga jääb siin selgusetuks, kuidas on seda võimalik tänapäevases avatud maailmas saavutada. Eesti teadus ja ülikoolid liiguvad pigem eestikeelse kultuuriruumi ingliskeelestamise suunas kui vastupidi.

5.1.3. Eesti kultuur kui väike avatud kultuur

Lisaks vastuolule sõna „kultuur“ eri tähenduste vahel ja sellest lähtuvale ühildamatusele kultuuri käsitlemisel levivad avalikus meedias ja mõningal määral ka poliitilistes dokumentides üsna erinevad arusaamad kultuurist selle sõna viiendas tähenduses. Need erinevused puudutavad kultuuri toimemehhanismide mõistmist, millest omakorda lähtuvad vastandlikud arusaamad selle kohta, mida tuleks teha eesti kultuuri hoidmiseks. Ühelt poolt mõistetakse (rahvus)kultuuri kui midagi välistavat ja suletut, mille hoidmine seisneks väliste mõjude tõrjumises ja protektsionistlikes hoiakutes. Ka dokumendis „Säästev Eesti 21“ on eesti kultuuri korra määratletud kui „eesti traditsioonil ja keelel“ põhinevat ühiskonnale korraldust. Tänapäevaste kultuuri uurivate teadustega on paremas kooskõlas teistsugune arusaam, mis käsitleb kultuuri mitmesuguste mõjutuste, sh rändest ja avatusest tulenevate, põiminguna. Kultuur on nähtus, mille identiteet põhineb kultuurilistel laenudel ja kultuuritõlgetel (vrd Kotov 2002, Torop 2002).

Lihtsustatult võib öelda, et nende seisukohtade erinevus seisneb kultuuri käsitlemisel avatud või suletud süsteemina. Kui räägime näiteks eesti kirjandusest, teatrist ja muusikast, siis on ilmne, et need on seda huvitavamad, mida edukamalt ja loovamalt toovad need eesti kultuuriväljale rahvusvaheliselt moodsaid žanri-uuendusi, käsitusviise, tehnilisi lahendusi jms. Need on enamasti kõik laenuid teistest kultuuridest. Või üks teine näide: 2016. aastal avatud Eesti Rahva Muuseum (ERM) kasutab nüüdisaegset, rahvusvaheliselt levinud ekspositsioonikeelt, mis on väga oluline tegur külasta-

jate ligitõmbamisel. Oleks kummaline väita, et ERM-i ekspositsiooni loomine oleks pidanud „põhinema eesti keelel ja eesti traditsioonilisel elukorraldusel“, või et nüüdisajal läänemaailmas levinud ekspositsioonikeele kasutamine teeks ERM-i vähem eesti kultuuri osaks. Pigem vastupidi, ERM-i roll eesti kultuuris on sedalises ja mõjusam, mida nüüdisaegsemat muuseumikeelt ta rakendab.

Sama kultuurilaenudel toimimise põhimõtte kehtib ka eesti kultuuri selliste koostisosade nagu liikluskultuur või eesti poliitiline kultuur kohta, ning õigupoolest kõikide tegevusvaldkondade kohta, mida me selle sõna laiemas mõttes eesti kultuuriks peame. Ajalooliselt on meile teada ka näiteid suletud kultuuridest, kus kogu tähendusloome on kultuurikogukonna autonoomne omalooming, kuid selline olukord tuleneb geograafilisest isolatsioonist või autoritaarse režiimi omavolist. Loomulikult oleks põhinevad kõik kultuurid laenudel, tõlgetel ja mugandustel teistest kultuuridest. Rahvuskultuuri olemasoluks on vajalikud keel, kollektiivne mälu ja ühised veendumused, kuid ekslikult arvatakse, et nende osised peaksid tulenema kohalikust keelest või traditsioonidest. Vastupidi, eesti rahvuskultuuri idee ise on tõlkelaen saksa romantismist, kuid see ei tee seda õnnestunud omandamise puhul vähem eestilikuks. Samuti ei ole eesti elukorraldus vähem eestilik, kui rakendab läänelikku demokraatiat või kasutab tänapäevastele rahvusvahelistele teadussaavutustele tuginevat meditsiini. Enamik eesti kultuuri täitvatest kollektiivsetest tähendustest ja tähendusloome struktuuridest on laenuid teistest kultuuridest ega ole algse päritolu mõttes kuidagi eestilikud. Kui need aga kord eesti kultuuri osaks on saanud, siis töötavad nad eesti kultuuri heaks. Mõned laenuid, näiteks saksa laulupidude traditsioon, toetavad Eesti kontekstis rahvuslikku identiteeti jõulisemalt kui oma päritolukultuuris. Kõlab paradoksaalselt, kuid võõraste kollektiivsete tähenduste tõlkimine ja kultuurikeelte omastamine ongi eesti kultuuri hoidmine.

Nii nagu majandusteadlased räägivad Eestist kui väikesest avatud majandusest, võiksime ka eesti kultuurist rääkida kui väikesest avatud kultuurist. Sellele ei ole demokraatliku elukorralduse juures tänapäeva maailmas toimivat alternatiivi. Ajaloolised ja antropoloogilised uurimistööd näitavad, et kultuuridevahelises suhtluses ja rahvusvahelises kokkupuutes ei jää püsima mitte see, kes suudab oma kollektiivsete tähenduste maailma möödunud kujul alles hoida, vaid see, kes suudab võõrast ja teistsugust kiiresti omastada ja selle abil pidevalt teiseneda ning uueneda. Nii nagu iga organism jääb iseendana ellu vaid siis, kui ta keskkonnaga aktiivselt suhestub, selle elemente omastab (näiteks toitudes) ja tarbetut maha jätab, nii võib ka kultuur iseendaks jääda ainult pidevalt teisenedes ja uuenedes. Eesti kultuur ja kõik praegu kasutusel olevad eesti kultuurikeeled on olnud pidevas kontaktis teiste kohalike kultuuridega. Avatud demokraatliku ühiskonna, avatud

piiride, rahvaste rände ja digimeedia ajastul intensiivistuvad kontaktid teiste kultuuridega ning kiirenevad kultuuritõlked. Selle protsessiga kaasaminek nõuab kultuuri tõlkevõimekuse kasvu.

Üks hirm, mis kultuuri avatusega seoses sageli tekib, on seotud kultuurikogukonna ühisosa ja kollektiivse identiteediga. Veel 19. sajandil arvasid teadlased, et iga rahvuskultuuri iseloomustab oma eriline rahvuslik „vaim“ või „iseloome“. Samuti arvati, et see „vaim“ moodustab rahvusliku eneseteadvuse tuumiku ja kui see peaks purunema, kukub rahvuskultuur kokku. Ka 20. sajandi totalitaarsete riikide juhid kartsid, et ideoloogilise doktriini kadumine võib kaasa tuua kogu ühiskonna kokkuvarisemise. Ettekujutus rahvusliku eneseteadvuse tuumikust, tuumikmüüdist või ühisest ideoloogiast on käibel ka meie argitarkuses, kuid suurem osa uurijaid on sellest ideest loobunud. Kultuuri enesemääratlused moodustavad sama heterogeense välja nagu teised kultuuri kollektiivsete tähenduste mustrid. Nende paljusus ja nende võime olla dialoogis teiste kultuuride enesemääratlustega iseloomustab iga kultuuri elujõulisust.

Kultuurikandja vaatenurgast võib öelda, et kultuur on talle ligitõmbav sedavõrd, kuivõrd selle tähendusloome võimalused on piisavalt avarad, et haakuda maailmaga meie ümber. Kultuuri tähendusloome võimaluste potentsiaal peaks selle kandjale tunduma niisugune, et tal on võimalik oma teadvust ükskõik millises suunas arendada ja oma elu seada kõige kõrgemate tänapäevaste standardite kohaselt. Kui kultuuri tähendusloome võimalused vaesuvad, hakkab see tootma piiratud teadvust. Keegi ei soovi oma lastele elu, mis ei seaks eesmärgiks kõige paremat, mida tänapäeva maailmal on pakkuda. Seega võib ütelda, et kultuurikandja vaatenurgast püsib kultuur elus, kuni see tundub talle pakuvat maailmatasemel teadvust kõigest, mida on vaja eluks nüüdisaegses maailmas. Ning siin tuleb jällegi arvestada sellega, et kultuuri võime niisugusele ootusele vastata peab kasvama sedavõrd, kuivõrd levivad ja paljunevad igapäevased kontaktid teiste kultuuride ja nende elukeskkondadega.

Eesti kultuuri elujõulisust ei iseloomusta tänapäeva avatud maailmas mitte niisugune olukord, kus kõik selle kandjad oleksid ainult ja üksnes eesti kultuuri kandjad, vaid niisugune, kus eesti kultuur oma mitmes kultuuris osalevate liikmete kaudu jõuliselt teiseneb ja areneb. Inimeste suurem mobiilsus, üleilmastumine, digimeedia jne avavad eesti kultuuri uutele mõjudele ja avardavad selle tähendusvälja. Viimasel 25 aastal on muudatused eestlaste eluviisis olnud seetõttu väga ulatuslikud. Kui eesti keele sõnavara poleks vahepeal arenenud ja teised eesti kultuuri tähendusloome vahendid oleksid jäänud piiratuks ainult omaenda traditsioonidega, siis ei saanuks need toimida elukorralduse aluspõhimõtetenähtena tänapäeva Eestis. Eesti keele muutumine piiratud kasutusala keeleks ja eesti kultuurikeelte

arengu peatumine annaksid tõsise põhjuse eesti kultuuri allakäigu pärast muretseda.

Kokkuvõte

Arutelusid eesti kultuurist kammitsevad kaks probleemi. Esiteks, eesti kultuuri mõistet kasutatakse ühildamata, ajades sageli eespool eristatud kultuuri mõiste teise ja kolmanda tähenduse (kultuur kitsas mõttes) segi viiendaga (kultuur avaras mõttes). See viib sageli olukorrani, et tegevuste eesmärk deklareeritakse olevat kultuuri hoidmine selle sõna põhiseadluslikus mõttes, kuid konkreetsed abinõud mõjutavad ainult kutselist kunstiloomet või pärimuskultuuri. Eestis puudub tegevuskava põhiseaduses määratletud eesti kultuuri eest hoolitsemiseks.

Teine probleem on eesti kultuuri toimetamise mehhanismide mõistmine, kui me eesti kultuurist selle sõna viiendas tähenduses räägime. Siin kiputakse eesti kultuuri käsitlema millegi suletu ja välistavana ning taandatakse eesti kultuuri säilimise ülesanne tänapäevase maailma avatuse tingimustes kohatult määral protektsionistlikele ja traditsioonidele hoidvatele meetmetele. Teoreetilisel tasandil lähtub see seisukoht igapäevase kultuuriteooriate kasutamisest. Eesti kultuuri käsitlemine laenukse ja avatud nähtusena annab tänapäevaste kultuuriteaduste seisukohalt adekvaatsema võimaluse kavandada meetmeid eesti keele ja kultuuri säilimiseks ning arendamiseks.

Viidatud allikad

- Kotov, K. (2002). Polüloogiline Eesti: rahvuslik identiteet ja kultuuri keeled. *Kunst.ee. Eesti visuaalkultuuri ajakiri*, 1, lk 42–46.
- Madise, Ü. (peatoim.) (2012) Eesti Vabariigi Põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. Kolmas, täiendatud väljaanne. Tallinn: Juura.
- Mälksoo, L. (2009). Põhiseaduspatriotism – kas ka Eesti jaoks? *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 129–134.
- Torop, P. (2002). Polüloogilisus ja multikultuurilisus. *Kunst.ee. Eesti visuaalkultuuri ajakiri*, 1, lk 36–37.
- Viiik, T. (2011). Kultuuriline pööre. – Tamm, M. (toim.). *Humanitaarteaduste metodoloogia: Uusi väljavaateid*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 59–79.
- Viiik, T. (2012). Eesti kultuuri võimatu mõiste. *Tuna* 2, lk 2–12.
- Viiik, T. (2013). Kultuur. – Mikser, R. (toim.). *Haridusleksikon*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 158–161.
- Viiik, T. (2016). Kultuurifilosoofia. – Tamm, M. (toim.). *Kuidas uurida kultuuri? Kultuuriteaduste metodoloogia*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 51–84.

5.2. Eesti kultuurikeelte identiteet ja muutumine

Peeter Torop

Sissejuhatus

Kultuur põhineb inimeste suhtlemisel ja peamine suhtlusvahend on inimkeel. Eesti olemisel avatud maailmas on kultuuri seisukohast kaks olulist tahku. Territoriaalse kultuuriruumina asub Eesti kahe mitmekesisuse piiril. Üks mitmekesisus puudutab Eesti kohalikke identiteete ja keeli. Olgu näiteks võrukeelne algkool ja raadiosaated. Teine mitmekesisus puudutab Euroopat. Kuulumine riikide ühendusse on toonud kaasa suurema vajaduse vahendada teisi endale ja ennast teistele, olla tõlkiv ja tõlgendav Eesti. Virtuaalse kultuuriruumina on Eesti osa rahvusvahelisest kultuuriruumist, tegemist on avatud Eestiga avatud maailmas. Kultuuriidentiteedi seisukohast tähendab see kohaliku ja rahvusvahelise kultuuri dialoogi vajadust. Dialoogi raskendavad kultuurikogemuse ja -mälu erinevused. Kultuurikeelte identiteet põhineb keeleoskusel. Avatud maailmas voogab kultuuri uusi tehnoloogilisi võimalusi, teemasid ja väljendusvahendeid. Aga ka uusi väärtushinnanguid.

Oma ja võõra kokkupuutes võib kultuur uueneda, aga selles võib tekkida ka konflikte. Seetõttu on kultuurides eriline koht enesekirjeldusel. Inimarengu aruanne on üks enesekirjelduse viise. Artikli seisukohast on oluline esile tuua 1) kultuurikeelte mõistmise seosed kultuurimälu ja -kogemusega, 2) kultuurikeelte mõistmise raskused oma ja võõra kokkupuudetes, 3) kultuurikeelte vahendamine ning nende seosed trans- ja ristmeediali-

ses keskkonnas ning 4) kultuurikeelte ja kultuuri kirjelduskeelte õpetamise olulisus ning humanitaarhariduse arendamise vajadus kui kestliku ühiskonna probleem.

Kultuuride võime end kirjeldada on universaalne tunnus. Enesekirjelduse võimel põhineb nii dialoogivõime teiste kultuuride kui ka iseenda erinevate osadega. Dialoog enda ja teistega aitab luua kultuuri enesemudelit ehk minapilti. **Kultuur on rikas, kui ta loob ja kasutab enesekirjelduseks võimalikult palju erinevaid keeli, mis muudavad tema minapildi eripalgeliseks. Kultuuri teeb nagu loodusegi rikkaks mitmekesisus.** Kuid kultuuri mitmekesisusse kuulub ka kultuurienese-kirjeldust tagavate keelte mitmekesisus. Sidusas kultuuris moodustavad enesekirjelduslikud keeled mitmeastmelise süsteemi. Sel moel tekib seos üksiku ja üldise vahel ning kui üks kirjelduskeel tõlgib nähtavaks mingi kultuurikogemuse, siis see kirjelduskeel on omakorda tõlgitav kõrgema üldistusastmega kirjelduskeelde. Näiteks ekraniseeris režissöör Elmo Nüganen Albert Kivika romaani „Nimed marmortahvil“ (2002). Esimene hinnang filmile oli poliitiline, sest nii tollane president kui ka peaminister nimetasid seda suurteoseks. Järgmine kirjeldustasand oli võrdlus romaaniga ja uute teemade toomine filmi võrreldes romaaniga. Rahvusvahelisel taustal filmi kirjeldades nähti seost Hollywoodi lahingufilmidega. Ja kõrgeim tasand oli selle filmi kui kunstilise terviku analüüs teiste tollaste eesti filmide taustal. Igal kirjeldustasandil tekkis oma kirjelduskeel. Muidugi on keele mõiste selles arutluses avar ja selle

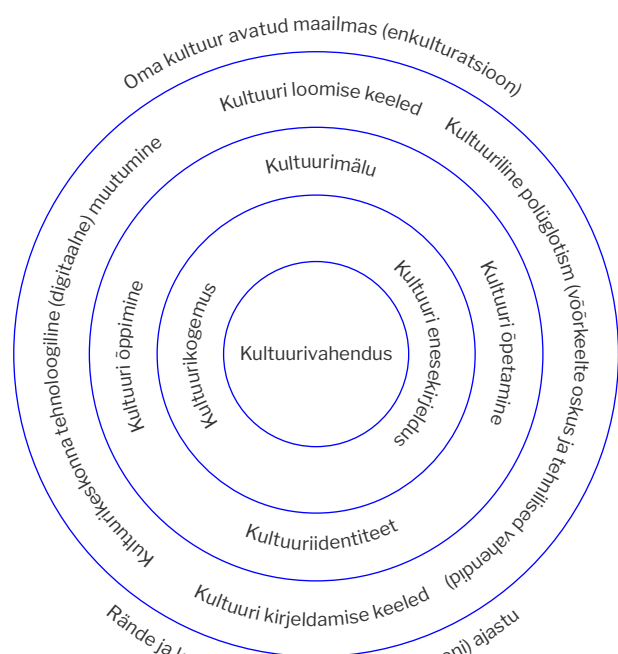

sõna mitmuses kasutamine tähistab lihtsalt loomuliku keele (siinsel juhul eesti keele) erinevaid kasutusviise: argisest kõnekeelest kriitika kaudu erinevate teaduste terminoloogiliste süsteemideni.

Kultuurikeskkonnast tulenevalt oleneb kultuurikogemus peale vahetu elukogemuse ka kultuurilisest mälutehnikast, isikliku ja kollektiivse mäluga ning seega minevikuga ümberkäimise viisist. Teiselt poolt on kultuurikogemus seevastu kultuuriidentiteedi loome ja taju alus. Kui aga käsitleda kultuurikogemust veelgi olemuslikumal tasandil, jõuame kultuurivahenduse (s.t kultuuri vahendatuse) mõisteni. See on inimese ja kollektiivi võime mõista tegelikust, otsest kogemust selle vahendatuses tavakeelde, erinevatesse kultuurikeeltesse ja -meediumitesse, kirjanduse, filmi, teatri ja kunsti keelde. Nende tinglike kultuurikeelte valdamise tase määrab ära enesekirjelduse, kultuurilise autokommunikatsiooni viisi ja taseme (vt Ojamaa, Torop 2015). Vahetult kultuurikogemusel põhinevast enesekirjeldusest sünnib tasakaal kultuuri omandamise (õppimise) ja valdamise (tarbimise, jagamise, õpetamise) vahel. Ja see tasakaal oleneb omakorda kultuuri loomise ja kultuuri kirjeldamise keelte tasakaalust. Selle tasakaalu mõjutaja on olulisel määral kultuurikeskkonna tehnoloogiline muutumine alates argikultuuri digistumisest (digiteleviioon jms) kuni kultuurilise polüglotismini, millesse kuulub võõrkeelte oskuse kasvu kõrval ka tehnilise kompetentsuse ja digitaalse kirjaoskuse kasv (vt joonis 5.2.1).

Siiski ei saa unustada, et lokaalne identiteediprotsess ja kohanemine oma kultuuriga (enkulturatsioon)

Joonis 5.2.1. Kultuuri mõistmise väli tänapäeva maailmas

Allikas: autori joonis.

toimuvad avatud maailmas ja paratamatult suhestuvad sellega. Üha enam tuleb ka kultuuriprotsessides arvestada nii sisse- kui ka väljarändega, mis omakorda tähendab otsest suhestumist teiste kultuuridega ja paratamatult osalemist akulturatsioonis, vahetus kokkupuutes kultuurierinevustega. **Kultuuri seisukohast on avatud maailmas oluline nii inimeste kui ka tekstide ränne.**

Protsessi seisukohast on kultuur suhtlemise ja vahendamise süsteem. See süsteem on tasakaalus, kui uued sõnumid kultuuris põhinevad ühisel või üheselt mõistetaval kultuurikogemusel. Ühise kogemuse tagamisel on oluline, et sõnalise (verbaalse) info kõrval eksisteeriks ka pildiline (visuaalne) ja sõnalis-pildiline (audiovisuaalne) info. Näiteks on identiteediurija Anthony Smith jõudnud seisukohale, et sõnalises märgisüsteemis ajalugu vajab pildilise ja sõnalis-pildilise märgisüsteemi tuge ning et kõrvuti toimivad ajaloo-teaduse, kirjanduse, maalikunsti ja filmikunsti keeled (Smith 2000: 45). Rahvuslik ajalugu koosneb ühelt poolt märgisüsteemide hierarhiast ja teiselt poolt sõnalise, pildilise ning sõnalis-pildilise esituse vahekorra. On kultuure, kus ajalooline maal või ajalooline film on erinevatel põhjustel olnud väga vähe viljeldud. Kui pildiline märgisüsteem ei kuulu aktiivsesse kultuurikogemusse, siis võib ajaloo visualiseerimine viia ootamatute konfliktideni. Võib öelda, et sõnalises märgisüsteemis tava-pärane võib visualiseerituna muutuda vastuvõetamatuks või tekitada šoki.

5.2.1. Kultuurikeeled ja kultuurimälu

Üks selline näiteks on toiduainetööstuse liidu rapsiõli reklaamikampaania (2010), mis tekitas konfliktse mõistmise (vt joonised 5.2.2 ja 5.2.3).

Trükireklaami saladuse (salapärase väärtuse) teemat toetas teleklipi religioosne muusikaline taust. Mingit muud selgitust reklaamtekst ise sihtrühmale ei pakkunud, seega tekkis paratamatult küsimus, millisele taustsüsteemile eestlaste kultuurimälus reklaam viitab. Eestlaste kultuurikogemuse aktiivsesse ossa kuulub teave rassismiga seotud Ku Klux Klanist ning kapuutsid reklaamil tekitasid kohe assotsiatsioone selle rassistliku liikumise riietumistavaga (vt joonis 5.2.4).

Alles pärast konflikti puhkemist meedias osutati tegelikule ajaloolisele eeskujule, mis oli ühtlasi eeskuju ka Ku Klux Klanile – *semana santa*'le (vt joonis 5.2.5). Hispaanias on see tänini elujõuline traditsioon ja seotud lihavõttepühade rituaalidega. Rituaali tege-laste teravatipulised kapuutsid väljendavad patukahetsust ja kurbust. Kogu Kristuse kannatuste aja on rituaali järgijatel kapuutsid peas. Need võetakse ära alles ülestõusmispühal.

Joonis 5.2.2. „Rapsiõli saladus“ telereklaamina

Tellija Eesti Toiduainetööstuse Liit. Tootja Kontuur Leo Burnett. TV tootmine: Rudolf Konimois Film. Režissöör Kaido Veermäe.

Joonis 5.2.3. „Rapsiõli saladus“ trükireklaamina

Tellija Eesti Toiduainetööstuse Liit. Tootja Kontuur Leo Burnett.

Semana santa traditsioon on tavalisele eestlasele tundmatu ja saladus kui võtmesõna ning religioosne muusika ei suutnud tekitada õigeid seoseid ega takistada seoste tekkimist rassismi temaga. Mõned näitlikud pealkirjad ajalehtedest: „Toiduliit pani rapsiõli reklaamima salaseltsi Ku Klux Klan esindajad“ (Postimees 3.08.2010), „Rapsiõli reklaami tootnud agentuur: see pole KKK“ (Postimees 4.08.2010), „Rapsiõli reklaam muutub rassismisüüdistuste tõttu“ (Eesti Päevaleht 5.08.2010).

Tegemist on reklaamikampaaniaga, mille saatus iseloomustab hästi pöördelisi aegu. Eesti sattumine avatud maailma tõi kaasa kiired muutused. Kuid kultuuri erinevad kihid muutuvad erineva kiirusega. Kiiresti muutub info tarbimise viis. Rahvusvahelised telekanalid ja veebiväljaanded eeldavad kiiret kohanemist inglise keelega. Igapäevane vajadus vene keele järele kaob. Kuid mälu ei saa nii kiiresti ümber korraldada. Samal ajal suhestub uus teave muu maailma kohta mälu varem talletatuga. Kui aga uus teave eeldab teistsugust kultuurimälu, siis tekib olukord, kus sama asja on võimalik mäletada kahel viisil. Tulemuseks on mitmeti mõistmine või mittemõistmine.

Teine kultuurimäluga seotud näide pärineb 2004. aastast. 1939. aasta Molotovi–Ribbentropi pakt jättis

Joonis 5.2.4. Klu Klux Klani rüü ja kapuuts, mis pärinevad 1920.–1930. aastatest

Allikas: väljaanne prweb.com <http://ww1.prweb.com/profiles/2011/03/08/4739704/KluKluxKlanRobeemail.jpg>.

Joonis 5.2.5. *Semana santa* Hispaanias: Kristuse ülestõusmise saladuse teadjad

Allikas: Wikimedia Commons, foto Willtron.

Eesti Nõukogude Liidu mõjualasse ja Teise maailmasõja käigus okupeeris Nõukogude Liit Eesti kaks korda ning üks kord Saksamaa. Eestlasi mobiliseeriti mõlemasse armeesse: kolmandik Teises maailmasõjas võidelnud eestlastest kuulus Punaarmeesse, kaks kolmandikku Saksa armeesse. Punaarmees võidelnud eestlasi tunnustas nõukogude võim. Iseseisvuse taastamine tõi kaasa võimaluse tunnustada ka Saksa armees võidelnud eestlasi. Mõlemal pooltel võitlejad olid ajaloo ohvrid ja Eesti riigi ning tema ajaloo seisukohast ei olnud ühed teis-

test paremad ega halvemad. Kuid selleks ajaks hinnati Euroopas kommunismi ja fašismi täiesti erinevalt. Eestil kui väikeriigil oli väga raske oma erilist ajalugu maailmale selgitada. Eestlased ja muud eurooplased mäletasid Teist maailmasõda erinevalt. Maailm oli avatud Eesti, kuid mitte tema lähiajaloo jaoks.

Saksa armees teeninud sõjaveteranide eestvedamisel püstitati ausammas, millel on tekst „Eesti meestele, kes sõdisid 1940–1945 bolševismi vastu ja Eesti iseseisvuse taastamise nimel“ ning Eesti Leegioni mundris automaadiga sõdurit kujutav bareljeef. 2004. aasta augustis Lihulas püstitatud sammas oli varem seisnud pisut üle nädala Pärnus ja valitsuse käsul maha võetud. Ka Lihulas võeti sammas valitsuse käsul septembri alguses maha ning oktoobris tagastati see omanikule kohtuotsusega. Nüüd seisab sammas Eesti vabadusvõitluse muuseumis Lagedil (vt joonis 5.2.6).

Joonis 5.2.6. Lihula sammas Lagedil

Allikas: Torop, P. Ajaloo keeled. H. Harro-Loit, M. Tasa (eds). Õpetaja kui kultuurimälu vahendaja. Kultuurilise identiteedi mõtestamise ja tõlgendamise võimalusi. Tartu: Kultuuriteooria tippkeskus, 2012, 21–43.

Kultuurikeelte kontekstis oli tegemist kahe probleemiga. End avatud maailmas esitledes soovis Eesti valitsus vältida muu maailma süüdistusi fašismilembuses. Kuigi tuntud olid president Lennart Mere ütlused fašismi ja bolševismi või natsismi ja kommunismi sarnasusest eestlaste jaoks. Väikerahva ajaloos olid nii Saksamaa kui ka Nõukogude Liit (varem Venemaa) Eesti territooriumi okupeerijad: ühe mündi kaks poolt. Aga oli ka teine probleem. Lihula sammas Saksa mundris Teises maailmasõjas võidelnud eestlaste auks oli lihtsalt selle visuaalne ülekordamine, millest juba aastaid oli ilmunud nii memuaare kui ka ülevaateid. Kuid meedias ei olnud veel harjumuspärane näidata fotosid eestlastest Saksa vormis, teatris ja kinos ei olnud repertuaaris etendusi ega filme, mis oleksid vaatajaid harjutanud Saksa mundri nägemisega eestlaste seljas. Eestis puu-

du iseseisvuse taastamise tingimustes visuaalse keele kasutamise kogemus oma ajaloo selgitamiseks. Samuti puudus see kogemus valitsusel. Sambal kujutatud sõdur oli stiliseeritud, tema mundril puudus haakrist või SS-i sümbol, vaid krael oli Eesti Leegioni tunnus, Vabadussõja ristilt tuntud käsi mõõgaga, ning käisel Eesti lippu markeeriv embleem (vt joonis 5.2.7).

Joonis 5.2.7. Eesti Leegioni krae- ja käiseembleem ning Vabadussõja rist

Allikas: Torop, P. Ajaloo keeled. H. Harro-Loit, M. Tasa (eds). Õpetaja kui kultuurimälu vahendaja. Kultuurilise identiteedi mõtestamise ja tõlgendamise võimalusi. Tartu: Kultuuriteooria tippkeskus, 2012, 21–43.

Sellest hoolimata hakati meedias sammast natslikuks nimetama. Seega oli konflikti üks põhjusi ajalookeelte puudutamine (vt Torop 2012a). Vähene kultuurikogemus, veel väiksem visuaalne kogemus oma ajaloo mõistmisel ja enesekirjelduse raskused, eriti oma ajaloo eripära selgitamise raskused maailmale, isegi Euroopale, nii valitsuse kui ka massimeedia tasandil – kõik see moodustas suurema osa konflikti põhjustest. Lihula samba mahavõtmisel ja ümberpaigutamisel oli kultuurikogemuse seisukohast ka positiivne pool, sest meedias hakkas ilmuma üha rohkem artikleid ja pildimaterjali nende eestlaste kohta, kelle saatuseks oli viimases sõjas Saksa mundrit kanda. Oma osa on uue ajalookeele juurutamisel ka Mart Laari rikkaliku fotomaterjaliga raamatutel „Eesti Leegion sõnas ja pildis“ (2008) ning „Eesti sõdur II maailmasõjas“ (2009). Hakkas tööle kultuuri autokommunikatiivne õpetamismehhanism, eestlastele hakati nende ajalugu peale kirjalike tekstide ka piltide abil selgitama. Selle protsessi sõnalis-pildilise jätkumise näide on Elmo Nüganeni lavastatud ajalooline mängufilm „1944“ (2015). Filmi tegevus toimub Eestis ja sündmusi käsitletakse nii Vene kui ka Saksa mundris eestlaste pilgu läbi. Režissöör on seda ka lepitusfilmiks nimetanud. Teekond Lihula samba mahavõtmisest filmi „1944“ on näide kultuurist kui õppimisprotsessist ja sõnalise, pildilise ning sõnalis-pildilise ajalooseletuse seostest.

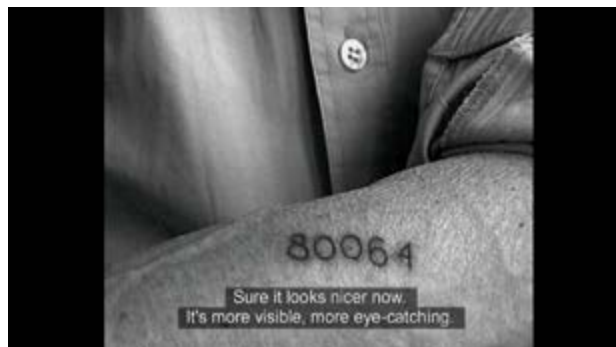
5.2.2. Kultuurikeeled ja identiteet

Kultuur ja selle sees olevad erinevad kunstiliigid ning valdkonnad teadvustavad end identiteedi kaudu. Kultuuriline identiteet on sealjuures põimunud sotsiaalse identiteediga. Siiski võib tekkida olukordi, et kultuur ja sotsiaalne tegelikkus satuvad vastuollu. Ühel ajal on kunsti nautimise ja mõistmise jaoks oluline tunda kunstistiile ja näiteks nautida impressionistlike, kubistlike, sürrealistlike ja abstraktsete maalide erinevusi, kuid teisel ajal hakkab kunst oma tinglikkust näitama tegelikkuse piirile ohtlikult lähedal. Hüperrealism näiteks slaidimaalina pakub kummastatud tegelikkust, kuid liikuva pildi ja ekraanide tulek näitusesaalidesse asetab vaataja juba keerukamasse olukorda. Piltide näitamise kõrval hakkavad kunstimuuseumid lugusid jutustama. Peab olema kannatust videod lõpuni vaadata, sest aeg on ruumiga võrdväärne. Igal eksponaadil on oma lugu. Kui neid eksponaate on palju kokku pandud ja kui videokunst vaheldub maalikunstiga, siis võib tähtsaks osutada ka näituse lugu.

Kuraatorikunst kui näituste kokkupanemise ja lugude jutustamise ning esitamise kunst on muutunud tänapäeva kunsti oluliseks osaks. Näiteks oli 2015. aasta veebruaris–märtsis Tartu kunstimuuseumis kuraatori näitus „Minu Poola. Mäletamisest ja unustamisest“. Näitus koosnes ühest dokumentatsioonist (Varssavi Jeruusalemma avenüüle installatsioonina kunstpalmi ehitamisest), ühest koomiksist (mille autor on Rootsi päritolu ameeriklane ja koomiksi teema holokaust Poola näitel), ühest suurest mustvalgest fotost, ühest õlimaalist (autorid eestlased), ühest installatsioonist (Varssavi poolakeelne nimi süütenõörina) ja kolmest videost (kokku umbes 25 minutit). Lisaks 41-leheküljeline trükis kuraatoritekstiga eesti ja inglise keeles.

Poolakatelt oli ühes näituseruumis ülisuur foto, ühe koonduslaagri vabastamise hetkel jäädvustatud ja laialt tuntud kroonikakaader okstraadi taga seisvatest vangidest, kuid tehtud taaslavastusena, millelt vaatab vastu lõbus seltskond. Sama ruumi teises seinas oli suur ekraan ja sellel jooksis üle kümne minuti kestev video: poliitiku kõne tühjale mahajäetud staadionile Poolast ja selle juudi kogukonnast ning holokausti tekitatud tühimikust ühiskonnas, süütundest, leppimisest ja unustamisest. See on keeruline lugu, mis nõuab tõsist süvenemist nii sõnalise kui ka sõnalis-pildilise esituse tasandil. Teises ruumis esitati kaht videot, mis juudi kogukonna survele näituselt eemaldati ja meediamaterjalide näitamisega asendati. Ühel neist mängisid alasti inimesed koonduslaagri kunagises gaasikambri kulli ja teises laskis endine vang uuendada koonduslaagris kaele tätoveeritud numbrit (vt joonis 5.2.8).

Joonis 5.2.8. Kaader Artur Żmijewski videost „80064“

Allikas: Artur Żmijewski video „80064“.

Tegemist oli kuraatorinäitusega, kindla nime all ellu viidud kontseptsiooniga. Näitus peaks olema tervik, mille iga osa saab mõtte tervikuseose kaudu. See tähendab, et iga eksponaadi puhul on tähtis selle funktsioon näituse kontekstis ja see annab võimaluse iga üksikut teost tõlgendada. Juhtus aga, et paari videoteost vaadati eemalt, isegi muuseumis käimata. Neis nähti holokausti mõnitamist, kuid ei tahetud lugeda ega arvestada muuseumisaalis pakutavat infot ega kuraatori koostatud trükist. Keelduti nägemast kunsti. Muuseum pakkus kompromissi näidata neid kaht videot giidi juuresolekul, s.t seletusega. Kohalik juudi kogukond sellega ei nõustunud. Tulemusena asendati videod meediakajastuste ülevaatega. Muuseum ei leidnud võimalust surve all kunsti kunstina näidata ja teda kureeriv kultuuriministeerium ei näinud võimalust tõestada vaatajaskonnale ning üldsusele, et kunst võib olla keeruline ja võõras, kuid sellest hoolimata kanda väga olulist sõnumit. Just traumaatilise mäluga seotud kunstil on tihti korraga valu tekitav, kuid samal ajal ka selgitav ja isegi tervendav mõju.

Üldisel tasandil tuleb nentida, et eesti kultuur ei suutnud kõnealust näitust omaks võtta nii muuseumist, ministeeriumist kui ka meediast tulenevatel põhjustel. Kunsti säilitavad, kaitsvad ja populariseerivad institutsioonid ei suutnud end ega kunsti kaitsta vähikliku rünnaku eest. Igal ühiskonnal on oma traumamälu ja kunsti üks võime on pakkuda traumateraapiat. Kuid seda tihti keerulisel viisil. Et seda mõista, on vaja piisavat kultuurikogemust. Kokkuvõttes eemaldati näituselt mitte ebasünnis kunstiteos, vaid poolakate üht suhtumist holokausti peegeldav teos, osa „Minu Poolast“.

Esitatud näide osutab, et avatud maailmas on oluline mitmekesine kultuurikogemus ja võime eristada esteetilist ning sotsiaalset ideoloogilist. Üks asi on hinnata kunsti sotsiaalset rolli. Teine asi on taandada kunsti olemus sotsiaalsele ja hinnata kunstinäitust väljaspool kunsti. Kolmas asi on tunnustada kunsti, konkreetsel juhul videokunsti, keel üheks võimalikuks kultuurikeeleks ja seega ka üheks võimalikuks elukogemust tõlgendavaks keeleks. Selle keele mõistmine eeldab omakorda analüütilisemat kirjelduskeelt. See on olukord, mis paneb kultuuri enesekirjeldusvõime proovile. Ja see

on näide sellest, kuidas kultuur kui süsteem ei toimi, kui selles ei leidu piisavalt kirjelduskeeli ega nendega seotud oskusi, kui puudub kultuuri eri tasandite sidusus.

Kultuuriprotsessi keskmes olev kultuurivahendus määrab kultuuri tundmise taseme, sest kultuurikogemus hõlmab isiku või kollektiivi võimet tegelikkust ise kirjeldada ja samal ajal olemasolevaid (teiste tehtud) kirjeldusi hoomata. Kultuurikogemusse kuulub ka nõustumisvõime, sallivus. Praegused massilised rahvaste ränded, nii vabatahtlikud kui ka sunni viisilised, ja selle tulemusel tekkivad kultuurikontaktid ei ole midagi uut. Kirjeldatud „Minu Poola“ näitus tõestab ilmekalt nõustumisvõime ja sallivuse vajalikkust meie kultuurikogemuses. Siia kõrvale võib asetada optimistlikuma näitena samuti meedias võimendunud eestlaste valulise reaktsiooni Sofi Oksaneni viisile kujutada oma romaanis „Puhastus“ (2008) eestlaste traumamälu. Kuid ometi jätkus lugejaid raamatule ning vaatajaid teatri- ja filmiversioonile. Kultuurilises autokommunikatsioonis tekkis eristus faktilise ajaloo ja selle kunstilise kujutamise vahel ning see sai aluseks sallivusele, võõrastava kirjelduskeele omaksvõtmisele.

Arvamise ja analüüsi vahekord kultuuri mõistmisel ning mõtestamisel on kultuurikeelte arengu ja staatuse küsimus. Ühe kultuurinähtuse või kunstiteose paljustest tunnustest just mitteolemuslikest lähtumine ja olemuslike mahavaikimine tõstatab kultuuris küsimuse professionaalsusest ja kutse-etikast mingi kultuurikeele valdamisel või tõlgendamisel. Avaramas plaanis on see humanitaarteaduste ja -ainete õpetamise ning humanitaarse mõtlemise taseme küsimus, meie kooli ja kõrgkooli staatuse probleem.

5.2.3. Kultuurikeelte tõlkimine kultuuri kirjeldamise keeltesse

Inimarengu seisukohast tänases avatud maailmas on olulised kultuuri sidusus ja püsivus. Mõlemad on tihedalt seotud nii kultuuri sisedialoogi kui ka muu maailmaga suhestumisega. Sisedialoog põhineb kultuuri autokommunikatsioonil, kultuuri võimel enda koostisosi mõtestada. Seega on kultuuri arengu seisukohast oluline, et kultuuri loomise keeled oleksid kultuuri vastuvõtjale arusaadavad. Soovi aru saada võivad tekitada kunstiteosed ise, arusaamisele ja kultuurisuhtlusele kaasa aidata saavad aga tõlgendajad, kultuuri erinevate valdkondade kriitilised hindajad. Selles kultuurivahenduse olulises valdkonnas on aga alati olnud palju probleeme.

Uue meediaga seoses tuleb kohe meelde mõiste „uue meedia kirjaoskus“, kuid traditsioonilistes valdkondades püütakse seda alles juurutada. 21. sajandi kirjandus-, kunsti-, muusika-, teatri- ja filmikriitika

ühisjoon on Eestis kriitika aluste õpetamise ja õppimise vajaduse tunnistamine. Põhjuseks peetakse ühelt poolt kriitika vähest analüütilist võimekust, arusaamist oma meetoditest, oskust mingi kultuurivaldkonna eripära süvitsi mõista. Teine põhjus on kriitikat avaldavate, seega tagasisidet pakkuvate väljaannete vähenemine ja kriitikute liigne sõltumine väljaannete maitsest ning hoiakutest. Siiski on kõikides kultuurivaldkondades ühine arusaam, et **kultuuri tegemise tase ja tehtu analüüsi tase on omavahel seoses ja mõlemad on kultuuri arengu jaoks olulised** (vt Torop 2012c).

Üks kultuurile kompleksse lähenemise näide on filmitegijate tulevikuvision (vt põhjalikumalt Torop 2012b), mis on koondatud dokumenti „Eesti filmi arengusuunad 2012–2020“. Dokumendis käsitletakse filmi kui kunsti, filmi kui meelelahutust ja filmi kui majandusharu, mis on omavahel tihedalt seotud ning neljanda punkti alus – film kui identiteet: „Headest filmidest saavad kultuuri tüvitekstid. Nad kehastavad teadvust, mille kaudu inimesed oskavad ühe kultuurilise identiteedi raames üksteisega suhestuda. Sellisel kujul on filmid osa haridusest. Lõpuks on ju oluline seegi, et film võib käivitada diskussiooni, mille käigus vaieldakse selgeks suuremaidki teemasid. (...) Ehkki eesti kultuuriloomes on osaletud nii ladina, saksa, rootsi kui ka vene keeles, on Eesti ilmselt ainus koht maailmas, kus tehakse eestikeelseid filme. See viimane on aga üks olulisemaid aspekte eriti noorte jaoks kohaliku kultuuri „legitimeerimiseks“ paljude teiste valikuvõimaluste hulgas.“

Filmi osatähtsus identiteedi kujundamisel oleneb ka filmide tõlgendamise viisist ja tasemest. „Eesti filmi arengusuunad 2011–2015“ on dokument, milles on väga hästi mõistetud filmikultuuri olemust. Film nagu iga teinegi kunsti liik on kultuuri osa loomunguna, kuid loomine ei eksisteeri vastuvõtjata ja kinopileti passiivse ostja ning filmi vahele jääb hulk tõlgendustasandeid: filmile ja selle loojatele, vaatajatele või mõlemale suunatud. Tõlgendustasandid moodustavad Eesti filmi tagasisideviisid. Seetõttu on kõnealuses dokumendis käsitletud ka filmiajalugu ja -teadust: „Filmiteaduse toetamine aitab tagada, et uued filmitegijad mõistavad meie ühist ajalugu, et filmikunstnike teadmised ja oskused talletatakse ning et üks filmivaldkonna olulisi tagasisidemehhanisme, filmikriitika, on kõrgel tasemel.“

Igas kultuurivaldkonnas jõuame arengust rääkides välja arusaamani, et **uute kultuurikeelte loomine ja innovatsiooni tekitamine peab käima käsikäes uute kultuuri kirjelduskeelte loomisega**. Uute kultuurikeelte teke eeldab ka uute kultuuri kirjelduskeelte teket. Avatud maailmas on mõlema tekkes järjest olulisem digitehnoloogia areng ja sellega seotud osalus kultuur, millega kaasneb isiklikum kultuuritarbimine ning selle vahendamise viisid, näiteks blogide ja sotsiaalmeedia kaudu. Ühtlasi viib see arutlused tihti humanitaarhariduse mitmekesisuse ja kvaliteedi probleemideni.

5.2.4. Uued kultuurikeeled ja kultuuri õpetamine

Filmi põhjal ei kirjutata ainult trükitekste, vaid ka mitmesuguseid sõnalis-pildilisi või multimeediatekste, näiteks filmiblogisid või lühiparoodiaid. Tekkinud on kaks paralleelset mõistet. Nagu kultuuriprotsessidel on kaks suunda, kultuuripoliitika ja institutsioonide kujundatav ning üksikloojate ja loominguiliste kollektiivide loovusel ja eneseväljendusel põhinev, nii saab eristada ka transmeedialist ja ristmeedialist kultuurikäsitlust. Transmeedialine kultuurikäsitlus tähendab samade lugude korduvkasutust eri meediumides: romaanist saab film või teatrietendus, koomiks või arvutimäng (vt Torop 2011: 78 jj). Ühest meediumist teise tõlkimine on kultuuriloos tavaline, kuid uue meedia tingimustes saab kõiki selle protsessi tulemusena tekkivaid tekste samal ajal tarbida. Tekib transmeedialine looilum ja selles digitaalset lugemine, milles meediumid üksteist täiendavad ning kultuurikogemust rikastavad.

Sellist lugemist on hea ära kasutada hariduses. See juhib meid ristmeedialise kultuuriprotsessi juurde, mille alus on eri meediumite sihipärane ärakasutamine samade sõnumite toimetamiseks sihtrühmani turunduses, hariduses või poliitikas (vt Saldre, Torop 2012). Nii transmeedia kui ka ristmeedia (mõne autori jaoks need ongi sünonüümid, siin mitte) tehnoloogilised võimalused on universaalsed ja kultuuripiire ületavad. Eesti ristmeedia näitena võib nimetada Rainer Sarneti filmi „Idioot“ (2011) Fjodor Dostojevski samanimelise romaani põhjal, mille turuletoomine algas tutvustamisest nii eesti kui ka vene koolide kirjandusõpetajatele. Sellega kaasnes ka võimalus saada pedagoogiline DVD katkenditega filmist ja tutvuda metoodilise materjaliga koolide jaoks, s.t filmiprojekt oli ühtlasi ka hariduslik projekt.

Kultuuri õpetav funktsioon avaldub neljal põhilisel viisil: 1) tõlkimine ühest meediumist teise, 2) uute või uudsete kultuurikeelte juurutamine, 3) kultuurisündmuse sidumine haridusliku sündmusega turundusprotsessis, 4) kultuurilise kirjaoskuse arendamine. Tõlke puhul ühest meediumist teise muutub väga oluliseks tõlgendamine, sest erinevalt loomulikust keelest ei ole erinevad kultuurikeeled, näiteks sõnaline pildiliseks, üheselt tõlgitavad. Näitena võib nimetada Eesti esimese animeeritud luulekasseti „Must lagi“ („Black ceiling“, 2007), milles seitse animaatorit tõlgendavad seitsme eesti luuletaja üht luuletust. Samal DVD-l kõlavad tekstid suuliselt, osalt ka tõlkes inglise keelde, lisaks on neid tekste võimalik ise lugeda. Siia valdkonda kuuluvad põhimõtteliselt kõik kirjandusteoste filmilinale ja teatrilavadele viimised. „Must lagi“ on ka kultuuri eneseesitluse hea näide teiste kultuuride esindajatele. **Lisaks muude kultuuride vahendamisele oma kultuuri**

jaoks on üha tähtsam oma kultuuri tõlkimine ja tõlgendamine muu maailma jaoks – nii avatud maailmale tutvumiseks kui ka sellest maailmast rände korras kohalikku kultuurikeskkonda saabujate jaoks. Visuaalne ja audiovisuaalne vahendamine on kõige kiirem, kuid võib tekitada ka mitmetimõistmisi ja mõistmatust. Pildilise ja sõnalise kultuuritõlgenduse vahekord eeldab regionaalsete (ida-lääs), religioossete (kristlus-islam), hariduslike (maa- või linnainimesed, rohkem või vähem haritud) jms külgede arvestamist. Ühelt poolt vajab see kultuuripoliitilist strateegiat, teadlikku suunda rahvusvähemusrühmadele, aga ka massikultuurilistele harjumustele. Teiselt poolt kergendab kultuuri mõistmist ja sellega kohanemist kultuuri enda seostumine rahvusvahelise kultuurikogemusega.

Uute keelte juurutamise näiteks sobib Martti Helde küüditamisfilm „Risttuules“ (2014), mis ühelt poolt seostub rahvusvaheliselt moodsa aegluse poetikaga filmis, kuid samal ajal annab sellest teemast väga uudse käsitluse. Kultuurisündmuse kui haridusliku sündmuse näitena võib nimetada juba viidatud Sarneti filmi „Idioot“ toomise avalikkuse ette, samuti Nüganeni lepitusfilmi „1944“. Ka Anton Hansen Tammsaare loominguga põhjal tehtud koomiksitele pühendatud raamat „Teistmoodi Tammsaare“ (2008) oli Tammsaare muuseumi hariduslik projekt.

Kultuurilise kirjaoskuse seisukohast on oluline kogu pidev kriitika, eriti ekstra haridusliku rõhuasetusega kirjutatu. Hariduslik rõhuasetus on kasvav suundumus. Tavameediumitest on see kõige selgemini nähtav filmikunstis (vt Metzger 2007), kuid uue meedia kirjaoskuse teemaga seoses on nüüdseks jõutud digihumanitaaria hariduslike probleemideni (vt Kress 2003, Ho jt. 2011, Messaris 2012).

Kõigi nende näidete puhul on oluline meeles pidada, et kultuurikogemuse analüüs ja kultuuri kirjelduskeelte loomine on lakanud olemast kitsalt ühe kultuuri probleem. Ühe kultuuri enesekirjeldus seostub teiste kultuuride enesekirjeldustega ja tekib identiteetide suhestumine. Kuid kultuuride sees loob iga kultuurivähemusrühm oma identiteedi ja konstrueerib oma kultuurimälu. Tähtis on teada, kuidas need identiteetidid kohanevad põhikultuuriga – kas soodustavad lõimumist või hoopis assimilatsiooni, eraldumist või marginaliseerumist. Vähemusedentiteetide avalik analüüs (ka massimeedias) ja hariduslik mõjutamine on kultuuri tasakaalu ning sisemise dialoogi jaoks oluline tegevus.

Kultuuri tehnoloogiline areng, meediakultuuri veebistumine ja transmeedialiste tekstitüüpide (fänniteksid, paroodiad jms) levik on avatud maailma protsessid ja nendes osalemine loob eelduseid neid ka eesti kultuuri huvides ära kasutada. Kultuurikogemuse uus tahk on sõnumite üheaegne kulgemine erinevates meediumites, täiendussuhted nende vahel ja nende suhete ärakasutamine nii kultuurilises meelelahutuses kui ka hariduses. Kultuuritarbimine on täiendussuhtes osaluskultuuriga.

Kokkuvõte

Artiklis kirjeldatud kultuurikonfliktid on näide vajadusest käsitleda kultuuri selle arengus kui vahendus-süsteemi, milles kultuuri loovad ja kultuuri tõlgendavad keeled arenevad käsikäes. **Eesti kultuur vajab enam kultuuri- ja hariduspoliitilist toetust mitte üksnes loovuse tõstmiseks kultuuriloomes, vaid ka tõlgendamises. Tõlgendusprotsessideta, kuhu peaks kuuluma ka eksperdihinnangute tekkimine, ei saa rääkida kultuuri sidususest.** Sidususega kultuurile on aga iseloomulikud identiteedi- ja mäluhäired. Seega on kultuuri arendamine tõsine sotsiaalne ja majanduslik probleem, täpsemini vajadus. Sest kultuur kui dialoogikeskkond oluliste ühiskondlike probleemide arutamiseks saab alguse ikkagi kultuuri sisemise dialoogi arendamisest. Praegu ei ole Eesti kultuuris valdkonda, kus sisemise dialoogiga oldaks rahul.

Kultuurikeelte areng oleneb loojatest ja neist ei ole Eestis puudus. Eesti kultuur on nii iseseisev kui ka rahvusvaheline oma loomingu poolest. Kuid see kultuur vajab rohkem oma auditooriumi, kultuuritarbijat. Selle tekkimisele saab kaasa aidata kultuurikriitika, kultuuri-analüüs kõige erinevates vormides, mis toimib ühtlasi kultuurihariduse ja -kasvatuseks. Sümpomaatiline rahulolematuse kriitilise tagasisidega eri valdkondades on märk, et Eesti kultuuril jääb vahel puudu võimekusest end mõista, end iseendale arusaadavaks teha. Sellega kaasneb võimetuse eristada kvaliteeti.

Veebikeskkonna tõttu on segunenud professionaalne ja amatöörlik kriitiline mõte, mis nõrgestab nii kultuurikeelte kui ka kultuuri kirjelduskeelte kvaliteeti. Igale ühiskonnale on ohtlik liigne massikultuuristumine, nende inimeste kadumine, kes suudaksid toimida ekspertidena või selliste analüütikutena, kes oskavad teha kvaliteetivõimeid eristusi. Kultuurikeelte identiteedi ja dünaamika suund Eestis oleneb kultuuri- ja hariduspoliitika tahtest ning võimest toetada kultuuriidentiteeti. Kultuuriidentiteet nagu iga identiteet põhineb enese mõistmisel. Ennast mõistvana saab ta olla valmis teisi mõistma ja nendega dialoogi astuma. Suhtlema avatud maailmaga.

Viidatud allikad

Drubek-Meyer, N., Izvolov, N., Mann, J. (2008). Critical editions of films in digital formats. *Studies in Russian and Soviet Cinema*, Vol. 2, No. 2, pp. 205–216.

Ho, Caroline M. L., Anderson, K. T., Leong, A. P. (eds.) (2011). *Transforming Literacies and Language. Multimodality and Literacy in the New Media Age*. London, New York: Continuum.

Kress, G. (2003). *Literacy in the New Media Age*. London, New York: Routledge.

Messaris, P. (2012). Visual „Literacy“ in the Digital Age. *The Review of Communication*, Vol. 12, No. 2, 101–117.

Metzger, S. A. (2007). Pedagogy and the historical feature film: Toward historical literacy. *Film & History: An Interdisciplinary Journal of Film and Television*, Vol. 37, No. 2, pp. 67–75.

Ojamaa, M., Torop, P. (2015). Transmediality of cultural autocommunication. *International Journal of Cultural Studies*, Vol. 18, No. 1, pp. 61–78.

Saldre, M., Torop, P. (2012). Transmedia space. – Ibrus, I., Carlos, A. Scolari (eds.). *Crossmedia Innovations: Texts, Markets, Institutions*. Frankfurt am Main, Berlin et al.: Peter Lang, pp. 25–44.

Smith, A. (2000). Images of the Nation: Cinema, Art and National Identity. – Mette Hjort and Scott MacKenzie (eds.), *Cinema and Nation*. London: Routledge, 45–59.

Torop, P. (2011). Tõlge ja kultuur. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Torop, P. (2012a). Ajaloo keeled. – Harro-Loit, H., Tasa, M. (toim.). Õpetaja kui kultuurimälu vahendaja. Kultuurilise identiteedi mõtestamise ja tõlgendamise võimalusi. Tartu: Kultuuriteooria tippkeskus, 21–43.

Torop, P. (2012b). Rahvusfilm ja kultuur. *Akadeemia*, kd 24, nr 9, lk 1539–1554.

Torop, P. (2012c). Kultuuriajakirjandus ja/kui kultuuri jätkusuutlikkus. *Teater. Muusika. Kino*, nr 4, 134–138.

5.3. Mälukultuuri avanemine

Eneken Laanes

Sissejuhatus

2000. aastate keskel esilinastusid vähem kui aastase vahega kaks olulist dokumentaalfilmi Eesti ajaloost, Raimo Jõeranna „Sinimäed“ ja Imbi Paju „Tõrjutud mälestused“. Esimene neist räägib Sinimägede lahingust Saksa poolel võidelnud eesti sõjamehe loo kaudu, teine naiste kogemustest Nõukogude vangilaagris režissööri ema ja tädi mälestuste põhjal, kelle NKVD vahistas vaevalt täisealistena ja saatis Siberisse. Mõlemad on huvitavad ja hästi tehtud filmid, kuid nende vastuvõtt ja rahvusvaheline edu on olnud täiesti erinev. „Sinimäed“ sai esilinastumise järel küll sooja vastuvõtu osaliseks, kuid hilisemate aastate jooksul on film kultuuriliselt radarilt suuresti kadunud. „Tõrjutud mälestusi“ saatis tohutult emotsionaalne vastuvõtt ja sellest filmist sai kiiresti Eesti ajaloo esinduslugu, mida on meie keerulise mineviku tutvustamiseks näidatud erinevatel rahvusvahelistel foorumitel kõikvõimalikest kultuurifestiivalidest kuni linastusteni Euroopa Parlamendis. Nende filmide erinev käekäik näitlikustab väga hästi muutusi Teise maailmasõja ja Nõukogude okupatsiooni mäletamisel Eesti mälukultuuris viimase 25 aasta jooksul.

Iseseisvuse taastanud Eesti mälukultuur on olnud suunatud väljapoole, Eesti ajaloo tutvustamisele rahvusvahelisel areenil, ja küsib selle suundumuse põhjuste järele. Artiklis on vaadeldud, mida on Eesti ajaloost viimastel kümnenditel mäletatud ja kuidas seda on teh-

tud, erilist tähelepanu on pööratud küsimusele, kuidas on mälukultuuri teemad ja mäletamise vormid selle aja jooksul muutunud.

1990. aastatel mäletati Nõukogude okupatsiooni ja repressioone rahvusliku vastupanuna, võtmata arvesse mälukultuuri rahvusteülest konteksti. Viimasel kümnendil aga on Eesti mälukultuur oluliselt avanenud üleilmsetele arengutele. Keskendudes viimase kümnendi kõige edukamatele mäluteostele – Imbi Paju filmile „Tõrjutud mälestused“, Martti Helde filmile „Risttuules“ ja Kristina Normani videokunstile – on artiklis uuritud, milliseid kultuurideüleseid mäluvorme need teosed kasutavad Eesti ajaloost rääkimiseks ja kuidas on mineviku mäletamine aidanud kaasa inimõigustega seotud probleemide teadvustamisele tänapäeval.

5.3.1. Rahvusvaheline surve ja suunatus väljapoole

Mineviku mäletamine on alati seotud oleviku ja tulevikuga. Valikud, mida minevikust mäletada ja kuidas seda teha, aitavad mõtestada olevikku ning seada tulevikusihte. Üleminekuühiskondades peetakse minevikuga tegelemist tähtsaks ka varasema ühiskonnakorra pärandi hindamisel, ebaõigluse ja kannatuste moraalsel heastamisel ning varasemate ühiskondlike vastan-

duste tasandamisel. 1990. aastate alguse Eestis olid sellised elulised poliitilist ja kultuurilist edasimeinekut takistavad kogemused, mis vajasisid lahtirääkimist ja moraalseid hinnanguid, ennekõike stalinistlikud repressioonid, 1941. ja 1949. aastate massiküüditamised, kui ligikaudu 30 000 inimest viidi sunniviisiliselt Venemaale, sõja- ja inimsusevastased kuriteod Eesti pinnal Teise maailmasõja ajal, inimeste massiline sunnitud lahkumine kodumaalt sõja lõpus ehk suur põgenemine lääne ning kohanemine ja koostöö nõukogude korruga. Kuigi laialt on levinud arusaam, nagu oleks teadmine neist 20. sajandi teise poole Eesti ajaloo tahkudest nõukogude ajal mitteametlikus mälus alati olemas olnud, vajasisid need teemad mitte ainult avalikustamist, vaid siiski ka põhjalikku uurimist ja laialdast teavitustööd. Sellist mälutööd peetakse oluliseks üleminekuühiskonna sidususe tagamiseks: keeruliste kogemuste lahtirääkimine ja nende avalik mäletamine peaks seadma paika uue ühiskonna moraalsed mõõdupuud, korvama ohvrite kannatused, parandama haavu ja lepitama neid ühiskonnakihte, kes asusid eelneva ühiskonnakorra tingimustes vastandlikel positsioonidel.

Mälutööd peetakse oluliseks ühiskonna enda heaolu seisukohalt, kuid iseseisvuse taastanud Eesti ja laiemalt Balti mälukultuuri on 1990. aastate algusest iseloomustanud suunatus väljapoole, rahvusvahelisele areenile. Olulisemaks kui okupatsiooni, repressioonide ja inimsusvastaste kuritegude igakülgset uurimist ning mäletamist kohapeal, on peetud Eesti ajaloo seletamist Eestist väljapoole. Viimaste kümnendite mälukultuuris on olnud valdav tunne, et läänes ei mõisteta meie ajalugu piisavalt ja seetõttu peame tegema kõik nii poliitilisel kui ka kultuurilisel tasandil, et valgustada selle üksikasju ning erilist staatust.

See on oluliselt pärssinud valusate koostöö ja kohanemisega seotud mäluküsimuste avatud arutelu Eestis. Suuresti on lähtutud arusaamast, et siin saavad nagunii kõik inimesed aru, mis Teise maailmasõja ajal ja järel Eestis toimus, ja eiratud nii minevikukogemuste kui ka mäletamisviiside riigisiseseid erinevusi. Just ajaloo ja eriti Teise maailmasõja sündmuste erinevat tõlgendust peetakse sageli üheks olulisemaks lõimumist takistavaks probleemiks Eestis. Veelgi enam, on ka usutud, et Eesti vajab üht lugu oma ajaloost, mida väljaspool tutvustada, ja seetõttu nõrgestaks mineviku ning selle erinevate tõlgenduste üle vaidlemine rahvusvaheliselt meie positsiooni.

Iseseisvuse taastanud Eesti mälukultuuri suunatusel väljapoole on olnud kaks peamist põhjust: nõukogudejärgne areng Venemaal ja suured muutused üleilmises mälukultuuris. Kuigi Venemaa mõistis Molotovi–Ribbentropi pakti hukka juba 1989. aastal, on Balti riikide okupeerimise tunnistamisel ja hukkamõistul olnud seal vaid vahelduv edu. Veelgi olulisem on aga see, et Venemaa pole siiani riigi tasandil tegelenud stalinistlike repressioonide uurimise, hukkamõistu ega mäletamisega

(Etkind 2013). See on üks põhjusi, miks Balti riikides arvati, et ajaloolise tõe jaluleseadmiseks tuleb teha selgitustööd välismaal. Venemaa on viimase 25 aasta jooksul korduvalt eitanud Eesti okupeerimist, seetõttu keskendus 1990. aastate Eesti mälukultuur nende minevikutahkude rõhutamisele, mis andsid tunnistust vastupanust nõukogude korrale 1940. aastatel, seega eestlaste võitlusele Nõukogude Liidu vastu Saksa sõjaväe koosseisus ja metsavendade tegevusele Teise maailmasõja järel. Eeldati, et kui õnnestub ühesel selgeks teha, et eestlased võitlesid relvaga nõukogude korra vastu, on kõigile ilmne, et see ei olnud siin teretulnud ja tegemist oli vägivaldse annekteerimisega.

Kuigi 1980. aastate lõpus algas mineviku tabuteemadega tegelemine ennekõike stalinistlike repressioonide, küüditamiste ja vangilaagrite avalikustamisest, siis võib 1990. aastate mälukultuuri keskseteks teemadeks pidada siiski eestlaste kangelaslikku võitlust oma riigi ja rahvuse eest Saksa sõjaväes ning metsavendadena. 1980. aastate lõpu mälutöö keskmes oligi küüditamine, mis sai kiiresti ka õigusliku hinnangu, kuid juba 1990. aastate keskpaigas kurtsid repressioonid, et selleks ajaks oli avalik huvi nende vastu suuresti lahtunud (Anepaio 2003). Kuigi Eesti mälu-uurijad on seostanud seda uue riigi ülesehitamise vajaduse ja tulevikueesmärkidega Euroopa Liidu ning NATO suunal, oli kindlasti oma osa ka vajadusel üle rõhutada nii poliitiliselt kui ka kultuuriliselt sõjalise vastupanu fakte rahvusvahelise tunnustuse otsimiseks.

Eesti 1990. aastate mälukultuuri suunatusel väljapoole mõjutasid aga oluliselt ka üleilmsed arengusuunad rahvusteüleses mälukultuuris. Iseseisvuse taastamine ja sellele järgnenud ajalookogemuse ümbermõtestamine langes laias laastus kokku murranguliste muutustega rahvusteüleses mälukultuuris. Euroopas ja Põhja-Ameerikas asendusid varasemad modernistlikud tuleviku-utoopiad ja progressiusk 20. sajandi ajalooliste katastroofide mäletamisega, eriti mis puudutab Teise maailmasõja kogemust. Vahetult pärast Teist maailmasõda pühenduti kogu Euroopas ülesehitustööle, pööramata suuremat ühiskondlikku tähelepanu sõja ajal toime pandud inimsusevastastele kuritegudele, kuid alates 1960.–1970. aastatest tõusis ilmasõja mäletamise keskmesse natside hävitustöö Euroopa juutide kallal.

Järgnevatel aastakümnetel leidis holokausti mäletamine laia kultuurilise kandepinna ka väljaspool Euroopat ja Põhja-Ameerikat. 1990. aastate alguseks oli holokaustimälust kujunenud rahvusteülene mälu. Daniel Levy ja Natan Sznaider (2006), kes nimetavad holokaustimälu kosmopoliitseks mäluks, on näidanud, kuidas alates 1990. aastatest on paljud riigid sunnitud avanema ja suhestama oma rahvuslikku mälu selle kogemusega, hoolimata sellest, kas riik oli holokaustiga otseselt seotud või mitte. Lisaks sellele on holokaustist saanud üleilmne mäluimperatiiv, mõõdupuu, mis peab aitama vastu seista genotsiidile ja inimõiguste rikku-

misele nüüdisajal. Holokaustimälu muutumine üleilmseks mõõdupuukuks tähendas ka, et selle abil sai rääkida teistestki vägivaldsetest ajaloosündmustest mujal maailmas. Michael Rothberg (2009) on näidanud, kuidas orjanduse-mälu USA-s ja Euroopa kolonialismi ajalugu hakati üha enam teadvustama just võrdluses ja võistluses holokaustimäluga.

1990. aastate alguses tähendasid need arengusuunad Balti riikide jaoks, et tekkis rahvusvaheline poliitiline ja kultuuriline ootus lõimida holokaustimälu Eesti kujunemises olevasse rahvuslikku mällu ja seda mitte ainult üleilmse mäluimperatiivi, inimõiguste väärtustamise mõttes. Eesti kuulus nende maade hulka, mis olid otseselt seotud holokausti kuritegudega: 1941. aastal tapeti Eestis kõik siia jäänud juudid ja Saksa okupatsiooni ajal asus siin mitu natside koonduslaagrit, kus surid balti, saksa, tšehhi jt juudid. Surve tegeleda oma ajaloo selle tahuga tuli Eestile mõnevõrra ootamatult mitte ainult seetõttu, et stalinistlike repressioonide uurimine tundus palju pakilisem, vaid sellegipärast, et hoolimata Nõukogude fašismivastasest propagandast, oli natside inimsusvastaste kuritegude genotsiidilik, spetsiifiliselt juutide vastu suunatud tahk Nõukogude Liidus maha vaigitud. Eestis puudus usaldusväärne teave holokausti kohalikust ulatusest ja olemusest, millele mälukultuur oleks saanud toetuda. Nii iseloomustabki 1990. aastate Eesti mälukultuuri loidus kohaliku holokaustikogemuse mäletamisel (Pettai 2011).

Eesti raskused holokausti teemaga tegelemisel olid seotud ka asjaoluga, et see läks otseselt vastuollu Saksa sõjaväes võidelnud eestlaste pühitsemisega riikliku iseseisvumise eest võidelnud kangelasteks. Soovides tunnustada neid, kes pidasid lootusetut võitlust vaba Eesti eest ja maksid hiljem selle eest kallilt nõukogude repressioonide tõttu, ei tahetud mälukultuuri tasandil tunnustada, et mõned Saksa vägedes võidelnud sõdurid olid olnud seotud sõja- ja inimsusvastaste kuritegudega.

Selliste mälukultuuriliste valikutega pani Eesti end kahvlisse. Ühest küljest sooviti avaneda lääne suunas ja leida rahvusvahelist tunnustust Eesti ajaloo eripära sellele osale, mis puudutas Saksa sõjaväes võidelnute eesmärke ja ideaale, kuid teisest küljest ei arvestatud, et Saksa sõjaväe heroiseerimine oli ja on rahvasteülese mälukultuuri kontekstis mõeldamatu. Eestis usuti 1990. aastatel siiralt võimalusse selgitada rahvusvahelisele üldsusele, et Saksa sõjaväes sõdinud eesti mehed võitlesid vaid Eesti riigi iseseisvuse eest ja neil polnud natsidega mingit pistmist. Sellest usust on kantud ka Raimo Jõeranna film „Sinimäed“, mida üleilmse mälukultuuri seisukohalt on raske mõista.

Viimastest kümnenditest leiab näiteid, et rahvusvahelise mälukultuuri surve Eesti omale ilmneb just seoses Saksa sõjaväes võidelnud sõduritega. Mõelgem näiteks kas või Simon Wiesenthali keskuse kriitikale eesti natsikurjategijate vähese vastutusele võtmise

pärast või Saksa väes võidelnud sõduritele 2004. aastal Lihulas püstitatud ja rahvusvahelist kriitikat pälvinud monumendile, mille Eesti valitsus lasi eemaldada. Mitu mälupoliitika uurijat on pidanud ka 1998. aastal president Lennart Mere algatusel inimsusvastaste kuritegude uurimise Eesti rahvusvahelise komisjoni moodustamist positiivseks katseks tulla toime rahvusvahelise survega tegeleda sõja- ja inimsusvastaste kuritegudega neid täpselt uurides ning neist laialdaselt teavitades.

5.3.2. Uued mäluvormid: üksikisikute kannatused ja traumad

Üleilmsed arengusuunad, mis mõjutasid ka Eesti mälu- kultuuri, ei piirdu vaid holokausti teemaga. Holokausti esiletõusu tõttu muutus mitte ainult see, mida minevikust mäletati – inimsusvastased kuriteod sõja kangelastegude asemel –, vaid ka see, kuidas neid mäletati. Alates 20. sajandi lõpust on läänemaailm keskendunud mineviku mäletamisel mitte kollektiivsetele kangelastegudele, vaid üksikisikute kannatustele. Mälukultuuris asub sõjakangelase või kangelasliku vastupanuvõitleja asemele süütu ohver, sageli tsiviilelanik, kes sattus sõja, repressioonide ja sundrännete keerisesse juhuslikult. Ajaloosündmuse hakati mäletama psühholoogilise trauma võtmes, pöörates tähelepanu selle, kuidas tulla toime vägivaldsete sündmuste järelmõjuga inimeste elule.

Antropoloogid Didier Fassin ja Richard Rechtman (2009) on näidanud, et trauma esiletõus ei olnud seotud vaid psühhiaatria edenemisega, mis võimaldas nüüd diagnoosida varem tähelepanuta jäänud nähtusi. Pigem andis psühhiaatria nime nähtusele, mis oli kerkinud ajalookultuuri keskpunkti ajaloolise arengu tõttu. Trauma esiletõus oli ühest küljest seotud Vietnami sõja veteranide psühholoogiliste probleemide tunnustamisega USA-s ja teisest küljest võitlusega naiste õiguste eest 1970. aastatel. Valdavaks sai trauma paradigma ajaloolise vägivalla mõtestamisel aga 1990. aastatel seoses holokausti ohvrite tunnustustega, mida oli hakatud aktiivselt koguma alates 1980. aastatest täiesti uue meediumi – videotunnistuste abil (silmapaistvamad algatused selles vallas on olnud Fortunoffi videoarhiivi loomine Yale'i ülikooli juures 1982. aastal ning Steven Spielbergi filmi- ja videoarhiiv USA holokaustimuseumi juures). Praeguseks on traumast saanud mäluvorm, kultuurikeel, mille abil on võimalik rääkida vägivaldsetest ajaloosündmustest kogu maailmas ja mis on rahvusvaheliselt arusaadav.

Mis on mäluvorm? Mälu-uurijad rõhutavad, et me ei saa rääkida minevikust üksikõik kuidas. Me saame kasutada vaid neid kultuurivorme, mis on teatud ajaloolises

ja kultuurilises kontekstis käepärast. Ann Rigney (2005) on näidanud, et isegi kui eri inimrühmade ajalugu on alati unikaalne, on mäluvormid ja mäletamise tehnoloogia sageli sarnased, kultuurideülesed, neid laenatakse üksteiselt ja taaskasutatakse. Rahvusteülese mälu uurijad ongi viimastel aastatel huvitunud sellest, kuidas mäluvormid kultuuride vahel rändavad ja kuidas ühes ajaloolises kontekstis kujunenud vorme kasutatakse hoopis erineva mineviku mäletamiseks.

1990. aastate Eestis, mis keskendus vastupanuvõitlusele, ei olnud kohta psühholoogilistel traumadel. Kuigi mälukultuuris on olnud tähtis roll üksikisikute elulugudel, ei kasuta need küüditamise ja vangilaagrikogemuse mõtestamiseks trauma sõnavara. Elulugude uurijad on täheldanud, et küüditatud kasutavad oma kogemustest jutustamiseks traditsioonilisi autobiograafilisi vorme. Seepärast on 1990. aastate küüditamis- ja vangilaagri-mälestused sagedamini lood ellujäämisest ning vastupidamisest kui psühholoogilistest kannatustest.

5.3.3. Repressioonide trauma: Imbi Paju „Tõrjutud mälestused“

Suur muutus Eesti mälukultuuris toimus 2000. aastate keskel. Märk sellest oli Imbi Paju dokumentaalfilm ja raamat „Tõrjutud mälestused“ (2005). Kui Soomes esilinastunud filmi näidati esimest korda Eestis, kutsus see esile suure emotsionaalse vastukaja väljapaistvate kultuurikriitikute ja ka laiema publiku hulgas, justkui oleks küüditamisest ning Nõukogude vangilaagritest räägitud esimest korda. Jäi mulje, et pärast pea kaks aastakümnet kestnud tegelemist repressioonide kogemusega õnnestus alles sellel filmil näidata nende mõju inimeste elule.

Millest siis selline emotsionaalne vastuvõtt? Paju film erines varasematest nõukogude sunnitöölaagrite mälestustest mitmes mõttes. Kõigepealt oli see väga isiklik lugu režissööri emast ja tädist. 1948. aastal võttis NKVD nad noorte tüdrukutena kinni kahtlustatuna metsavendade aitamisest ja saatis vangilaagrisse Arhangelski oblastis. Kuid see film on ka ja võib-olla ennekõike režissööril endast, sest räägib vanemate jutustamata loo mõjust järeltulevatele põlvedele. Paju alustab filmi nii:

„Lapsepõlves ma ärkasin tihti selle peale, et mu ema nägi luupainajalikke unenägusid ja hüüdis unes appi. Tema unenägude õudused olid Stalini sunnitöölaagrid ja tema elu hüstavad Nõukogude sõdurid. Neis unenägudes ei pääsenud ta kunagi tagasi oma ema juurde. Need unenäod viisid mind lapsena häireseisundisse. Selle loo stsena-

Joonis 5.3.1. Imbi Paju filmi „Tõrjutud mälestused“ plakat

Allikas: Fantasiafilmi, Allfilm, 2005.

rium hakkaski minus kujunema juba lapsepõlves. Sunnitöölaagrid ja surmalaagrid tulid minu alateadvusesse ema unenägude kaudu.“

Paju räägib filmis vangilaagri kogemusest ja selle mõjust teisele põlvkonnale psühholoogilise trauma vaatepunktist. Mälu-uurijad nimetavad sellist mälu järelmäluks (Hirsch 1999). Järelmälu on vägivaldse ajaloosündmuse üleelanute laste suhe oma vanemate kogemusega, mida nad tunnevad vaid jutustatud lugude ja nähtud piltide kaudu, kuid mis on nii võimas, et saab osaks nende mälust. Film „Tõrjutud mälestused“ esindab järelmälu, sest kirjeldab teise põlvkonna esindaja retke minevikku, püüab saada selgust loos, mida esimene põlvkond ei taha mäletada – asjaolu, mida on filmis korduvalt rõhutatud.

Teiseks oli Paju film uudne, sest see räägib küüditamisest ja nõukogude vangilaagritest naiste soolise kogemuse kaudu ja käsitleb seksuaalse alanduse ning vägivalda küsimust riikliku terrori kontekstis. 1990. aastate mälukultuur keskendus vastupanuvõitlusele ja seega suuresti meeste kogemustele Saksa sõjaväes või metsavendadena. Kuigi naiste kogemus oleks võinud olla esindatud küüditamise mälus, sest küüditatute hulgas oli rohkem naisi kui mehi ja rohkem naisi jäi ellu, kuid tulenevalt teema tundlikkusest ei leia

küüditatute mälestustes kuigi palju tunnistusi seksuaal-
sest vägivallast. Ka filmis ümbritseb teemat suuresti
vaikus. Peategelased keelduvad sellel teemal otseselt
rääkimast, seetõttu intervjuuerib autor teisi naisi ja
koostab teatud mõttes arhiivi nende saatusekaaslaste
tunnistustest.

Kolmandaks, võrreldes varasemate repressioonide
kogemuse kajastustega teatris, kirjanduses ja filmis
torkab Paju filmi puhul silma selle teadlik suunatus
rahvusvahelisele publikule. Filmi kaastootjad olid Soome
filmitegijad ja see esilinastus Soomes. Ka Paju raamat
„Tõrjutud mälestused“ ilmus kõigepealt soome keeles.
Jutustamiseks stalinistlike repressioonide lugu rahvus-
vahelisel areenil, kasutab Paju keelt – psühholoogilise
trauma vaatepunkti –, mis on üleilmse mälukultuu-
ris üldarusaadav. Eestis pälvis film nii emotsionaalse
vastukaja, sest Paju käsitles stalinistlike repressioone
siinses kontekstis täiesti uuel viisil. Selle filmi ja raa-
matuga algas uus ajastu ja avanemine küüditamise ning
laagrikogemuse, aga võib-olla ka kogu nõukogude aja
mäletamises, mis sidus need võrreldes varasemaga palju
tihedamalt üleilmse rahvusteülese mälukultuuriga.

Kuigi filmis puuduvad igasugused viited holokaust-
tile, tabas üks esimesi arvustajaid otsemaid filmi seose
üleilmse mälukultuuriga. Kõneka pealkirjaga arvustuses
„Nii hilja valmis siis Eesti esimene holokaustidokk!“
kirjutab Jürgen Rooste (2005): „Moodsa dokfilmi-
kunsti ajaloovalle *lingua franca* on kindlasti holokausti-
filmindus, lausa omaette žanr ... toda head keelt, millega
õukonda, suurde ilma akadeemilisse või siis vähemasti
avalikku, üldkasutatavasse ruumi pääseks, räägivad siin
veel vähesed.“ Kriitik märkab, et film kasutab holokausti
mäletamise kontekstis kujunenud mäluvorme, rääki-
maks Eesti ajaloost. Alates 2000. aastate keskpaigast
ongi stalinistlike repressioonide ja nendega seotud
sundrännete mäletamine Eestis põimunud rahvuste-
ülese mälukultuuriga ning keskendub peamiselt naiste
ja laste psühholoogilistele traumadele riikliku vägivalda
kontekstis. Teosed, mis kasutavad sarnaseid mäluvorme
ning keskenduvad naiste ja laste psühholoogilistele
kannatustele stalinistlike repressioonide ajal, on Leelo
Tungla „Seltsimees laps“ (2008) ja „Samet ja saepuru“
(2009) ning eesti taustaga soome kirjaniku Sofi Oksa-
neni romaan „Puhastus“ (2008, e.k 2009).

5.3.4. Nõukogude holokaust: Martti Helde „Risttuules“

Otseselt nähtavad on kultuurideülesed mäluvormid
viimaste aastate ühes kõige edukamas mäluformaalses
teoses, noore režissööri Martti Helde filmis „Risttuules“
(2014). Film jutustab noore eesti naise ja tema perekonna
küüditamise loo, kasutades selleks filmimeediumile

võõrast, nn elavate piltide tehnikat. Film koosneb
rohkem kui tosinast elavast pildist, mis kujutavad küü-
ditamisloo erinevaid etappe (vt joonis 5.3.2). Elavaid
pilte saadab peategelase kaadritagune kirjade vormis
jutustus oma kogemustest. Need kunstilised valikud
teevad filmi emotsionaalselt mõjusaks ja on pälvinud
rahvusvaheliselt suurt tähelepanu ning tunnustust.

Joonis 5.3.2. Foto Martti Helde filmist „Risttuules“ (Allfilm,
2014)

Allikas: foto autor Mardo Männimägi.

Kuid filmi edu põhjus ei ole vaid õnnestunud kunstilised
valikud. Nagu „Tõrjutud mälestused“, on ka „Risttuules“
teadlikult suunatud rahvusvahelisele vaatajaskonnale ja
tehtud üleilmse mälukultuuri kontekstis, selle tradit-
sioone ning tavaid arvesse võttes. See keskendub süü-
tute ohvrite psühholoogilistele traumadele, mille on tin-
ginud seksuaalne vägivald ja lapse kaotus. „Risttuules“
aga viitab palju otsesemalt sellele rahvusteülesele holo-
kausti mälukultuurile, mille raames lugu on jutustatud.
Film kasutab kujundeid ja ikonograafilisi motiive holo-
kausti mälukultuurist, nagu aja peatumise motiiv, mis
on filmis edasi antud elavate piltide abil, või vangistatute
ja hukatute jalanõude hunnik, mis on selgesti äratuntav
pilt holokausti visuaalkultuuris.

Film viitab holokaustile otsesõnu lõputiitrites, kus
on kirjas: „Film on pühendatud kõigile nõukogude holo-
kausti ohvritele.“ Siinkohal võiks küsida, millised on
režissööri eesmärgid sellise viite lisamisel filmi lõppu?
Ühest küljest püüab Helde ilmselt avada rahvusvaheliselt
vähemtuntud ajaloosündmuse tähendust, võrreldes seda
paljude jaoks tuttavama ja režissööri arvates sarnase
juhtumiga. Filmi linastusel 2015. aasta mais selgitas
Helde, et kaalus viite eemaldamist pärast filmi poole-
aastast ringlemist erinevatel festivalidel, kuid loobus
sellest filmi Prantsuse levitaja õhutusel, sest levitaja
arvates ei suudaks prantsuse vaataja seda ilma niisu-
guse viiteta konteksti asetada ega mõista. Nagu juba
õeldud, on holokaustimälu saanud orientiir, mille abil
mõista ka teiste ajaloosündmuste tähendust. Viidet aga
võib pidada ka kahe ajaloosündmuse võrdlemiseks ja
võrdsustamiseks, mis on rahvusvaheliselt paljudele vas-

tuvõetamatu. Filmi „Risttuules“ vastuvõtt erinevates auditooriumides ongi tegelikult näidanud just seda. Teatud publiku jaoks on viide holokaustile vajalik, sest aitab ajaloolise tausta mõttes võõrast lugu konteksti asetada, kuid on ka vaatajaid, kes on üdini liigutatud kunstiliselt nii kõrgel tasemel mälufilmist, kuid kelle jaoks on see küsitava viitega holokaustile maitsetult politiseeritud. Sellest mitmetisest vastuvõtust oleks õppida ka Eesti mälupoliitikal ja mälukultuuril laiemalt.

Alates Euroopa Liidu laienemisest ida suunal on Ida-Euroopa ajalooline kogemus leidnud Euroopa tasandil suurema kõlapinna. Ida-Euroopa riikide hääl on kostnud tugevamini Euroopa poliitilises foorumites ja on tehtud mitu katset, et taotleda Nõukogude repressioonide hukkamõistmist. Maria Mälksoo (2014) on näidanud, et Ida-Euroopa riikide algatused kasutavad tegelikult holokaustimälu malli ja püüavad otsida tunnustust oma ajaloole universaalsetes inimsusvastaste kuritegude hukkamõistu terminites. Nõukogude repressioonide ja holokausti võrdlemisel ja võrdsustamisel võivad olla nii poliitilisel, nagu nägime „Risttuules“ puhul, kui ka kultuurilisel tasandil erinevad tagajärjed. Tulenevalt juutidevastase genotsiidi tööstuslikust olemusest on alates 20. sajandi lõpukümnenditest holokausti mäletatud kui mitte millegagi võrreldavat sündmust. Seetõttu mõjuvad eemaletõukavalt niisugused kõrvutused ja eriti püüded teisi kogemusi holokaustiga moraalselt võrdsustada. Igasugused võrdlused on rahvusvaheliselt aktsepteeritavad üksnes võttes arvesse ajaloolise konteksti eripära.

Paralleelselt kasvava teadlikkusega rahvasteülesest holokaustimälust ja selle vormidest on Eestis üha rohkem tegeldud ka kohaliku holokaustikogemuse uurimise ja teavitustööga. 2013. aastal avas ajaloomuuseum väliekspositsiooni Klooga koonduslaagri mälestuspaigas. Mäluinstituudi uurijad on pidevalt selgitanud kohalikku holokaustikogemust peale teaduslike publikatsioonide ka intervjuudes eesti ajakirjandusele. Samuti on viimastel aastatel rahvusvahelisel holokausti ohvrite mälestuspäeval 26. jaanuaril alati kajastatud ka natside kuritegusid Eestis ja kohalike juutide saatust.

5.3.5. Kui mäletamine jõuab ringiga tagasi koju

Senine põgus ülevaade iseseisvuse taastanud Eesti mälukultuurist ja keerukatest rahvasteemadest näitab, et Teise maailmasõja ja Nõukogude repressioonide mäletamisel on viimase veerandsajandi jooksul toimunud suur muutus. Muutunud on nii mäluvorm kui ka kesksed teemad. Mälukultuuri kese on liikunud Saksa sõjaväes võidelnutelt ja metsavendade vastupanuvõitluselt küüditamise ning repressioonide põhjustatud kannatustele. Meeste kogemuse kõrvale ja asemele on

tõusnud naiste eriomased kogemused, mida mäletatakse mitte vastupanu, vaid psühholoogilise trauma võtmes. Kõige rohkem tähelepanu pälvinud lugusid ei ole enam jutustanud ajaloosündmustes osalenute, vaid nende teise ja kolmanda põlvkonna lapsed ning lapselapsed, kes tunnevad end kodus üleilmises mälukultuuris ja oskavad rääkida Eesti ajaloost avatult selle kultuuri keeles.

Küll aga pole muutunud mälukultuuri suunatus väljapoole. Viimase tosina aasta tunnustatuimad mälu-teemalised kunstiteosed on teadlikult suunatud mitte Eesti, vaid rahvusvahelisele publikule. Kuid siiski toimivad need ka kohalikus kultuuris ja mõjutavad Eesti elavate inimeste kultuurimälu. Nii ongi huvitav küsida, mis juhtub siis, kui väljapoole suunatud lood jõuavad pärast rahvusvahelist edu ja heakskiitu koju tagasi? Mis juhtub siis, kui lood, mis on räägitud üleilmse mälukultuuri keeles, tuleb tagasi kohalikku konteksti tõlkida?

Mitme väljapoole suunatud teose käekäik Eestis ei ole alati olnud probleemitu. Markantseim näide on kindlasti arutelu, mis puhkes 2010. aastal Sofi Oksanenini romaani „Puhastus“ ümber. Vaidlus ise oli erakordne, täites nädalate viisi suuremate päevalehtede arvamuskülgi. Kirjandusteose kohta mõneti kummaliselt oli ühiskondliku arutelu keskmes küsimus romaanis loodud ajalooajaloo pildi tõetruudusest. „Puhastus“ on romaan, mille on kirjutanud eesti taustaga, kuid välismaal sündinud ja seega kultuuri piiridel asuv autor. Eesti ajalugu on selles valitud kontekstiks, milles jutustada universaalset lugu naistevastasest seksuaalsest vägivaldast riikliku vägivalda tingimustes, keskendudes seejuures psühholoogilistele traumadele.

Hoolimata romaani universaalsetest püüdlustest, tervitasid Eestis paljud seda kui teost, mis lõpuks ometi seletab lahti Eesti ajaloo rahvusvahelisele lugejale. Raamatu igasugustest küsitavustest tähtsam näis selle rahvusvaheline edu ja tähelepanu, mida see tõmbas Eesti minevikule. Vaidluse vastaspool seadis aga romaanis loodud ajalooajaloo pildi kahtluse alla. Sellele heideti ette liiga lihtsustavat mustvalget käsitlust, kus süüdlaste ja ohvrite rollid on jaotatud rahvusliku kuuluvuse järgi.

Romaani „Puhastus“ ümber puhkenud arutelu näitas, et mälutöö, sealhulgas kunstiteoste abil tehtava mälutöö, eesmärk ei saa olla ainult Eesti loo rääkimine väljaspool Eestist, nagu on olnud valdav viimase 25 aasta jooksul. Mälutöö mõte on ennekõike erinevate ajaloomälude vaagimine ühe kultuuri sees. Rahvusvaheline surve eesti mälukultuurile tekitas vajaduse rääkida sellest palju ja arusaadavalt väljapoole, toetudes ettekujutusele ühest ja ainuõigest loost, mida levitada. Nii on mälu küsimusi seostatud identiteedipõhise julgeoleku ja psühholoogilise kaitse küsimustega (Mälksoo 2015). Tegelikult on nii ühiskonna ja kultuuri sidususe kui ka julgeoleku seisukohalt oluline lahti rääkida inimeste erinevad kogemused, ja seega ka nende erinev mälu, Eesti ühiskonna ja kultuuri siseselt ning Eestis elavate erinevate rahvusrühmad vahel.

Kuigi on tervitatav, et viimasel kümnendil on eesti mälukultuur mitmekesisitunud ja selle rõhk nihkunud varem alaesindatud teemadele, näiteks naiste ja laste kogemused ning nende psühholoogilised kannatused, teeb ettevaatlikuks see, kuidas need lood on tõstetud rahvusliku mälu kilbile ja riiklikult levitatud kui ainsaid ning kõige tüüpilisemaid lood Eesti ajaloost. See, kuidas naistevastane seksuaalne vägivald on vaid kümne aasta jooksul varasemast vaikusest tõusnud Nõukogude repressioonide ja sundrännete kõige tüüpilisemaks kogemuseks, ei ole põhjendatud. Mälu-uurijad on juhtinud tähelepanu sellele, et keskendumine ohvrite kannatustele kollektiivsel tasandil on tihti mõeldud varjutama neid keerulisi ajalootahke, mida ei taheta mäletada. Eestis on kindlasti sellised varju jäänud küsimused kohanemine ja koostöö Nõukogude režiimiga ning eestlaste osalus inimsusvastastes kuritegudes Teise maailmasõja ajal ja järel.

Ühe väljapoole suunatud loo jutustamise vajadus on viimase kahekümne viie aasta jooksul varjutanud aga ka ajalooliste kogemuste mitmekesisuse erinevate kultuuriliste kogukondade lõikes nüüdisaegses Eestis. Hoolimata olulisest tööst, mida sellised mäluteemadega tegelevad loojad nagu Merle Karusoo või Kristina Norman on teinud eestivenelaste Teise maailmasõjaga seotud mälu teadvustamisel ja avalikkuse ette toomisel, näis 2007. aasta kevadel pronksõduri konflikti käigus ilmsiks tulnud ajaloomälude erinevus tulevat suurele osale ühiskonnast siiski täieliku üllatusena. Eesti mälukultuuri suureks vajakajäämiseks on olnud ja jääb kultuurimälu mitmekesistamine erinevate rahvuslike ning kultuuriliste kogukondade mäluga.

5.3.6. Eesti kultuurimälu ja inimõigused nüüdisajal: Kristina Normani videokunst

Eelnev ülevaade näitas, kuidas viimase kümnendi mälu-kultuur on kasutanud Eesti minevikust rääkimiseks ajaloolisi võrdlusi, ennekõike paralleeli holokaustiga. Teistsugusest avanemisest annavad märku aga kõrvutused, mille eesmärk ei ole Eesti ajaloo tutvustamine, vaid mis kasutavad seda selleks, et tõmmata tähelepanu inimõiguste olukorrale ja poliitilise vägivalda kogemustele nüüdisajal. Parim näide selles vallas on Kristina Normani videokunst. Selle käsitluse teemast lähtuvalt on siinkohal keskendutud vaid ühele tema teosele „Ühisel pinnal“.

Nagu mitu teist Normani viimaste aastate videotest, on ka see üles ehitatud ajalooliste võrdluste põhimõttel. 2013. aastal valminud teos asetab kõrvuti 1944.

Joonis 5.3.3. Kaader Kristina Normani videoteosest „Ühisel pinnal“

Joonis 5.3.4. Kaader Kristina Normani videoteosest „Ühisel pinnal“

aastal üle mere Rootsi pagenuid eestlaste lood praeguste asüülitaotlejate kogemustega Eestis, 2013. aastal veel varjupaigataotlejate vastuvõtukeskuses Illukal. Normani teised kaks kõrvutuse põhimõttele ülesehitatud teost on „0,8 ruutmeetrit“ (2012) ja „Raudkaar“ (2014). Teotudes eesti rahvuslikus mälus olulisel kohal olevatele Teise maailmasõja aegsete põgenike mälestustele, püüab Norman võrdleva esituse kaudu tekitada empaatiat ka nüüdisaegsete pagulaste vastu, kes 2013. aastal, enne suure põgenikekriisi algust Euroopas, said Eesti ühiskonnas väga vähe tähelepanu.

Videoteoses põimitud tunnistustes meenutavad eakad rootsieestlased heldinult neile osaks saanud hoolitsevat vastuvõttu Rootsis. Nad räägivad külalislahkusest, mis on seotud inimeste põhivajadustega, toidu, elamistingimuste ja tervisega. Kõige liigutavam on ehk ühe paadipõgeniku lugu sellest, kuidas pärast rasket difteeriat ja enne haiglast vabanemist pesi haigla öde ära tema juuksed, ilma kohustuseta, pelgast inimlikust hoolitsusest. Pagulaste kogemused Eestis on aga hoopis teistsugused. Neil ei ole kelleltki küsida, kuidas riikliku abiraha eest söönuks saada või veekatkestuse ajal vastuvõtukeskuses juua, süüa teha või end pesta. Varjupaigataotlejate läbielamised annavad tunnistust riiklikust hoolimatusest ja pagulaselu psühholoogilistest probleemidest. Eestirootslaste Teise maailmasõja aegsete ja praeguste põgenike kogemuste erinevust ning ebasümmeetrilist tunnustamist Eesti ühiskonnas rõhu-

tab Normani töös asjaolu, et esimesed saavad kõnelda enda nimel ja näoga (vt joonis 5.3.3), teised jäävad aga turvalisuse kaalutlustel anonüümseiks ja räägivad oma lugu, selg ees (vt joonis 5.3.4).

„Ühisel pinnal“ kasutab ajaloolisi kõrvutusi, kuid mitte selleks, et neid kogemusi võrdsustada. Ajalooliste kontekstide võrdlemise asemel keskendub Norman nende kogemuste sarnasusele, mis puudutavad inimeste põhivajadusi, nagu toit, joogivesi ja peavari. Töös põimitud tunnistused tõmbavad tähelepanu vägivaldsete ajaloosündmuste laastavale mõjule ja külalislahkuse turgutavale rollile pagulaste olukorras. Oma ajalooliste võrdlustega kujutab Normani teos uut suundumust Eesti mälukultuuris. See ei ole suunatud Eesti ajaloo tutvustamisele välismaal. Pigem kasutatakse rahvuslikku mälu siin võrdlusalusena, et tõmmata tähelepanu poliitilise vägivalla ja inimõiguste probleemidele nüüdisajal. Normani teosed näitavad, kuidas kultuurimälu küsimused ületavad tänapäeval rahvuste ja riikide piire ning kuidas vaid avatud mäletamisega on võimalik tekitada dialoog mälu teemal.

Kokkuvõte

Artiklis selgitati Eesti mälukultuuri olulisemaid muutusi viimase 25 aasta jooksul, toetudes mõnele kõige silmapaistvamale ja rahvusvaheliselt edukamale filmile ning kunstiteosele. 1990. aastatel mäletati Nõukogude okupatsiooni ja repressioone rahvusliku mälu võtmes, keskendudes kangelaslikule vastupanule ja seega Saksa sõjaväes võidelnud meeste ning metsavendade kogemusele. Viimasel kümnendil aga on Eesti mälukultuur tegeleenud rohkem üksikisikute, sageli naiste kogetud repressioonide ja nendest tingitud psühholoogiliste kannatustega. Artiklis on seletatud seda üleilmsete arengusuundadega rahvusteüleses mälukultuuris, kus muutunud mäluvormid on suunanud tähelepanu vastupanuvõitluselt vägivaldse ajaloo järelmõjudele inimeste elus. Samuti on artiklis näidatud, et viimasel kümnendil on Teise maailmasõja mäletamine Eesti üha rohkem seotud inimõiguste teadvustamisega nüüdisajal.

Viidatud allikad

- Anepaio, T. (2003). Eesti mäletab?! Repressiooniteema retseptioon eesti ühiskonnas. Kõresaar, E., Anepaio, T., Mälu kui kultuuritegur. Etnoloogilisi perspektiive, 206–230. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Etkind, A. (2013). *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. Stanford: Stanford University Press.
- Fassin, D., Rechtman, R. (2009). *The Empire of Trauma: An Inquiry Into the Condition of Victimhood*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Hirsch, M. (1999). Projected Memory: Holocaust Photographs in Personal and Public Fantasy. Bal, M., Crew, J., Spitzer, L. (eds.), *Acts of*

Memory: Cultural Recall in the Present, 3–23. Hanover, HN: University Press of New England.

Levy, D., Sznajder, N. (2006). *Holocaust and the Memory In the Global Age*. Philadelphia: Temple University Press.

Mälksöö, M. (2015). Mäluseadused ja julgeolek. *Vikerkaar*, 10–11, 120–129.

Mälksöö, M. (2014). Criminalizing Communism: Transnational Mnemopolitics in Europe. *International Political Sociology* 8, 82–99.

Pettai, E.-C. (2011). Establishing „Holocaust Memory. – A Comparison of Estonia and Latvia“. Rathkolb, O., Sooman, I. (eds.), *Geschichtspolitik im erweiterten Ostseeraum und ihre aktuellen Symptome – Historical Memory Culture in the Enlarged Baltic Sea Region and its Symptoms Today*, 159–173. Göttingen: V&R unipress, Wien: Vienna University Press.

Rigney, A. (2005). Plenitude, Scarcity and the Circulation of Cultural Memory. *Journal of European Studies*, 35 (1), 11–28.

Rooste, J. (2005). Nii hilja valmis siis Eesti esimene holokaustidokk! *Sirp*, 14.11.

Rothberg, M. (2009). *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, California: Stanford University Press.

5.4. Eesti digikultuuri poliitika rahvusvahelises ruumis: areng ja kitsaskohad

Indrek Ibrus

Sissejuhatus

Eestit peetakse digielukorralduse edulooks – ennekõike on eeskujulik ja tunnustatud avalike e-teenuste taristu. Sellele kuvandile on ehitatud muudki: „digi“ on saanud Eesti välispoliitiline visiitkaart. Eesmärki hoida Eesti uuendajapositsiooni e-valitsuse ja digiteenuste vallas toetavad kõik poliitilised jõud. Ent kui eesliitele „digi-“ liita sõna „kultuur“, muutub olukord vastukslikumaks. Digitaalsed kultuurivormid või -teenused ei ole riiklike digipoliitika eesmärkide seas esmased. Võrreldes eeskujudega mujal Euroopas, on saavutusi või eesrindlikke algatusi vähe. Selge aga on, et avalike teenuste ja eraettevõtluse areng selles valdkonnas on eesti kultuuri kestlikkuse seisukohast väga tähtis. Ühelt poolt oleneb sellest välismõjudele vastukaalu pakkumise võime, teiselt poolt moodustab just digikultuur hargmase Eesti alustaristu ehk tagab eestikeelse kultuuri kättesaadavuse kõikjal maailmas.

Selles artiklis on keskendunud eesti kultuuriteenuste digimisele ja selle poliitilisele juhtimisele. Esitatud on kolm konkreetsemat küsimust. Mis on iseloomustanud seniseid digitaalsete kultuuriteenuste valdkondlikke poliitikaeesmärke ja kas nende elluviimine on õnnestunud? Mida kultuuri jaoks laiemalt tähendab valdkonnas suurenenud poliitiline rõhuasetus ettevõtlusele ja ekspordile, kas need rõhuasetused on olnud tulemuslikud? Mida tähendab osalus interneti avatud turgudel Eesti

kultuurile? Nendele küsimustele vastamiseks on siin artiklis alustatud arutelu, mis on digitaalne kultuur ja miks peaks olema tähtis sellest riigi arengu analüüsimisel rääkida.

5.4.1. Digitaalne kultuur – võimalused ja algatused Eestis

Bittideks ja baitideks muundatud kultuuril on eripärane võime olla sünteesiv, seostada erinevaid esitusviise: tekste, pilte, helisid jm. See loob võimalused uut laadi multimodaalseteks, transmediaalseteks jms väljendusvormideks, mis rikastavad kultuuri väljendusvahendeid (Ibrus, Ojamaa 2014). Teiseks on üle võrguplatvormide omavahel sidestatud kultuuriteenustel nii kultuuri sisemiselt sidustav kui ka „lugejaid“ võimestav potentsiaal: igaüks saab valida oma loo ja teemade järjekorrad (Landow 1992). Kolmandaks kaasneb digikultuuriga võimalus aktiivsemaks osaluskultuuriks: kasvab igaühe võimalus kultuuri loomises ja korraldamises kaasa lüüa, millest omakorda tulenevad uued kultuuri ühisloome või -tarbimise viisid (Jenkins jt 2013). Neljandaks toetab digitehnoloogia kultuuri rahvusvahelistumist: internet on üleilmne ja seetõttu on seda ka loome-, levi- ja tarbimisprotsessid. Need soosivad suhtlust üle seniste

kultuuripiiride, kultuuri suuremat avatust ja kultuuri-vahetuse kiirenemist. Viieks lubavad hiljuti avanenud võimalused virtuaal- või liitreaalsuse rakenduste abil keskkonda teistmoodi tajuda, alternatiivreaalsuses uusi elamusi kogeda. Kuuendaks iseloomustab digikultuuri andmebaasiline ülesehitus, võime koondada ja filtreerida suuri andmemahte: avardada ligipääsu kultuurivaramule (Manovich 2012). Seitsmendaks on digikultuurile omased uued enesekohase kommuni-katsiooni võimalused: üksikisikute või institutsioonide võimalused kasutada näiteks sotsiaalmeedia vahendeid enesekuvandi loomeks ja esitlemiseks, interneti võime toetada nišši-identiteete toetavate, sageli hajali paiknevate virtuaalkogukondade sündi. Kaheksandaks kaasneb digikultuuriga uudne võimalus mitmesuguste kultuuri-tarbimisega seotud andmete kogumiseks: kultuuri ja selle kasutusviise kirjeldatakse üha detailsemalt ja üha automatiseeritumalt, kogutakse hiiglaslikke andmeid kultuurikäitumise, -eelistuste jms kohta. Seetõttu teavad kultuuriteenuste osutajad kasutajate kohta üha enam ja see omakorda mõjutab nii nende teenuste arengut (mis on kellele ja mis alustel kättesaadav), kui selle kaudu ka kõiki digikultuuri eelnevalt nimetatud avaldumisvorme.

Kõigi nende võimaluste ristamine tähendab kultuurile uutmoodi arengudünaamikat ja seejuures nii uusi riske kui ka võimalusi. Riskid on peamiselt seotud kultuuri kasutusandmete kogumisega, sellest tingitud ohud privaatsusele ja valikuvõimaluste kitsenemine, kui algoritmide hakkavad kogutud andmete põhjal kasutajate kultuurimenüüd rohkem suunama. Võimaluste puhul on oluline kultuuri rikastumine uute vormidega, kultuurivaldkondade tihedam lõimumine ja seega orgaanilisem areng, kuid samal ajal ka kultuuridünaamika kiirenemine nii infovahetuse kiirenemise kui ka juurdepääsetavuse ja osalusvõimaluste paranemise toel.

Tuleb rõhutada, et digikultuuri kui eraldiseisvat valdkonda on keeruline eristada seotud sotsiaal-majanduslikust taustast. Digikultuuri vormide esiletõus on seotud infoühiskonna üldisema arenguga, mida märksõnadena iseloomustavad üleilmastumine, individualiseerumine, neoliberalse ideoloogia võidukäik, infoteenuste valitsev roll majanduses ja kõigi eluvaldkondade „meediastumine“ (Hjarvard 2013). Kõige eelnevaga on seotud ka loomemajanduse valdkondlike poliitikameetmete võidukäik. Digikultuuris osalemine võib tähendada nii üksikisikule avanevaid võimalusi maailmaturgudel tegutseda (tarbijatena, teenuste osutajate või toodete pakkujatena) kui ka vajadust riskidega ise hakkama saada. **Infoühiskonna kultuuriturud on üleilmsed, mis tähendab avatud väikeriigile, et oma-kultuur ja kodanike ootused muutuvad väliskeskonna teisenemise tõttu ning seepärast on ka poliitika kujundajatel vaja selle keskkonna kujundamisel aktiivselt osaleda – nii riigisiselt kui ka rahvusvaheliselt.**

Allpool on lühidalt analüüsitud, millised on Eestis digikultuuri silmatorkavamad ilmingud. Sealjuures

ei keskenduta n-ö antropoloogilisele vaatele ehk digitaalsetes keskkonnas osalemisele kui kultuurilisele tegevusele, vaid käsitletakse kunstiliste ambitsioonidega ja kultuuri kajastamise ning kultuurimaterjalide korraldamisega seotud tegevust.

Kultuuripärand. Eestis on mõnevõrra digitud analoogvormides sündinud kultuuripärandit. Mahte on keerule kokku arvatada, kuid 2012. aastal tehtud arvutuse kohaselt on digitud vaid murdosa kogu pärandist (arvestades mitmesuguse tegevuse piiratud mahte, ei ole olukord nelja aastaga märkimisväärselt muutunud). Mõningaid pärandiliike on digitud rohkem (kogu fotopärandist 29%), teisi vähem (filmipärandist 2%). Saavutustest võib esile tõsta näiteks rahvusraamatukogu trükisõna digiarhiivi Digar (digar.ee), Eesti filmi andmebaasi (efis.ee), aga ka fotopärandi metaandmete kogumist mängustavat rakendust Ajapaik (ajapaik.ee). Suurema ettevõtmisena on arenemas muuseumide veebivärv MuIS (muis.ee) ja paljude mäluasutuste andmekogusid koondav otsikeskkond E-varamu (e-varamu.ee).

Kunstid. Kujutava kunsti süsteemist välja kasvanud nn uue meedia kunsti on Eestis viljeletud 1990. aastast, tuntumad nimed on Mare Tralla ja Timo Toots. Viimase teos „Memopol-II“, mis kriitilises võtmes käsitles Eesti e-riigi kogutavaid andmeid kodanike kohta, võitis 2012. aastal selle kunstivaldkonna rahvusvahelise suurauhinna Prix Ars Electronica. Teistes kunstivaldkondades on olukord vastuoklikum: muusikat, kirjandust ja filme toodetakse tänapäeval valdavalt digitaalses vormis, kuid enamasti ei ole see toonud kaasa muud kui lihtsama tootmisprotsessi ja kiirema levi. Vaid muusika puhul saab osutada kultuuri peavoolus kanda kinnitanud elektroonilise muusika žanritele. Üldisemalt on aga neis nn sisutööstusvaldkondades digiteerumine ennekõike turukorraldusliku tähendusega: see on võimaldanud väljakujunenud valdkondades teistsuguseid levi- ja tarbimisviise, uut laadi ärimudeleid ja muutunud sisetulekuid ning seetõttu mõjutanud väga tugevalt nende valdkondade toimealuseid. Siin tuleb silmas pidada ka interneti üleilmastavat mõju: levitamiseks kasutatakse tihti peale rahvusvahelisi platvorme, näiteks Spotify, Amazon või Netflix, mis tähendab, et lõplik kontroll levi, tarbimise ja tulude kujunemise üle on minemas üha enam Eestist välja. Samal ajal suureneb seetõttu, ennekõike muusika valdkonnas, tasapisi ka eksporditulu nii otsetuluna platvormidelt, nagu iTunes, Spotify või YouTube, kui sedakaudu, et neil platvormidel on tutvustav roll: need võimaldavad välispublikul Eesti artiste avastada.

Kunstide kohta tuleb ka märkida, et juba mitu aastat on haridusprogrammide toel oodatud ka suuremat nn multi- või ristmeedialiste kunstialgatuste (näiteks audiovisuaalkunstide kasutamine mobiilide asukohapõhistes liitreaalsusrakendustes, kunstiliste ambitsioonidega videomängud jms) ehk digikultuurile päriselt omaste uute kunstivormide esilekerkimist. Suunatud

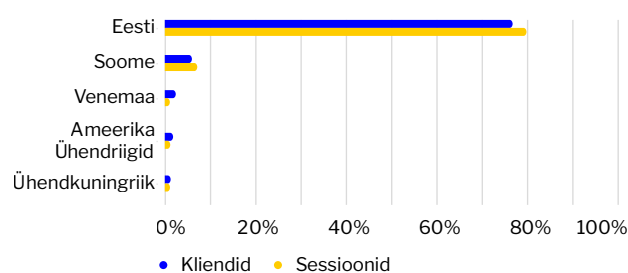
tugiprogramme puudumise tõttu pole aga suuremate tulemusteni jõutud. **Eestis puudub digikultuuri valdkonnas riigi toetatav arenduskeskus, mis vanematel valdkondadel on olemas** (Eesti Filmi Sihtasutus, Eesti Arhitektuurikeskus, Eesti Disainikeskus, Eesti Teatri Agentuur jt). Sellistest, just digikultuuri uuenduslike vormide arengut toetavatest institutsioonidest on Euroopast positiivseid näiteid. Tuntumate seas võib nimetada Ühendkuningriigi fondi NESTA, Taani interaktiivse meedia tugiagentuuri Interactive Denmark, Prantsuse filmi ja teletootmise sektori arengut toetav CNC, mis toetab ka interaktiivse kunsti, meedia ja videomängude projekte ning koordineerib kogu valdkonda.

Meedia. Meedia digiteerumisel on Eestis olukord võrdlemisi hea. Enamik tootmisprotsessist on digitaalne, ajalehtede, raadiokanalite ja peamiste telekanalite sisu saab jälgida internetis, järelvaadatavad on ka kõigi peamiste tele- ja raadiokanalite saated. Väga liberaalse järelvaadatavuse strateegiaga Eesti Rahvusringhääling (ERR) annab silmad ette enamikule Euroopa telekanalileist. Saadete internetist otse- ja järelvaatamise võimalus ei ole tähtis üksnes elanikele täiendavate tarbimisvõimaluste pakkumisel, vaid on toimunud hästi ka Eesti ja tema välis- ehk diasporaakogukondade sidekanalina (vt joonis 5.4.1). Piiratud eelarvega pakub ERR veebiplatvormidel rikkaliku sisu, mis on seda silmapaistvam, et kindlat ülesannet pole seadusandja selles küsimuses ERR-ile veel andnud. Eesti Rahvusringhäälingu seadus on digitehnoloogiaid silmas pidades aegunud, samuti riigi eelarvest rahastatud kultuurimeedia-institutsioonide ülejäänud pealisülesanded. Põhjendatud on küsimus, kas meedia digiteerumisega kaasnevat meediasisu seostamisvõimalust arvestades on endiselt vaja näiteks ERR-i ja sihtasutust Kultuurileht eraldi hoida, kui nende teenustel on digiajastul üha selgem ühisosa ja need toetavad üksteist.

Erameedia puhul tuleb tõdeda, et ennekõike ajalehtedest välja kasvanud tänapäevased ristmeediakontsernid on samuti olnud tugevad uuendajad. Võrgulevi tõi kauaks kaasa sissetulekute kriisi, kuid värskemate uuenduste mõjul on valmisolek võrgusisu eest maksta tarbijate seas viimastel aastatel suurenenud. Eesti elanike võrgumeedia kasutust valitsevad kaks suurt kodumaist kontserni – Ekspress Grupp ja Eesti Meedia – kelle portaaliid võtavad suurema osa siinsest *online*-reklaamiturust. Samal ajal jätkub reklaamiturul majanduskriisiga alanud kriis: kuigi *online*-reklaam on kasvusuunaga ja katab nõnda muude reklaamimeetodite vähenevat tootlust (vt joonis 5.4.2), viib meedia üleilmastumine Eesti turult raha välja. Ikka suurem osa tulust läheb üleilmsetele suurtegiatetele, näiteks Google, Facebook jt, kes kontrollivad aina enam otsekontakti auditooriumitega. See raha ei naase Eesti meediasüsteemi, mis on väljakutse Eesti omameedia kestlikkusele.

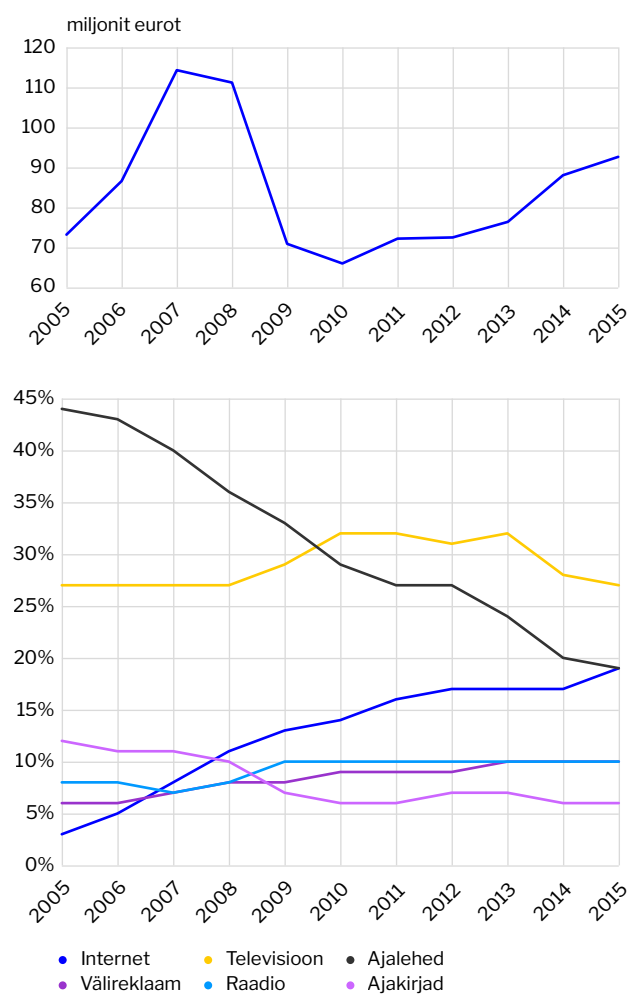
Meediapoliitikas püütakse seda lahendada Euroopa Liidu tasandil uute regulatiivsete sammudega. Ettevõtted

Joonis 5.4.1. ERR-i veebisaitide külastuskorrad Eestist ja teistest riikidest

Allikas: ERR.

Joonis 5.4.2. Eesti reklaamiturumahu areng ja interneti-reklaami osatähtsuse kasv selles

Allikas: Kantar Emor.

ise üritavad seda lahendada meediavormide ristmeediase loomise ehk mitmekülgussäästu loogika abil: kasutades koordineeritult näiteks paberlehe, telekanalite ja raadiojaamade võimalusi, loodetakse nii olla tõhusam ja ka relevantsem kohalike auditooriumide ning reklaamiandjate silmis. Auditooriumid ja ajakirjanikud ise ei kipu pahatihti sellist materjali ümberpakendamist hindama: seda nähakse laiema ajakirjandusliku kvaliteedilanguse ühe põhjusena, sest veebiajakirjanduses

kulub liiga palju ressursse ümbertöötamisele, mitte uue kvaliteetse ajakirjandusliku materjali tootmisele. Võrgu-ajakirjanduse maine laiemalt on seetõttu halb. See võib aga nn tõepõhjata ajastul hakata ohustama ühiskonna stabiilsust.

Teadus ja haridus. Kõrgharidusastmes leiab digikultuuri arengut toetavaid õppekavasid mitmes ülikoolis. Digitaalset andmekorraldust õpetatakse nii Tallinna ülikoolis (infoteadus) kui ka Tartu ülikoolis (info- ja teadmusjuhtimine). Digitaalse meedia tootmist ja kunsti Tartu kõrgemas kunstikoolis (meedia- ja reklaamidisain), Tallinna ülikoolis (ristmeedia filmis ja televisioonis, digitaalsed õpimängud) ja kunstiakadeemias (interaktsioonidisain). Nimetatud erialade lõpetajad suunduvad enamasti tööle reklaami- ja meediasektorisse, aina enam proovitakse kätt valdkondlike idufirmade käivitamisel.

Nimetatud ülikoolides tegutsevad ka valdkonna peamised uurijad, kes on tegelenud küsimustega hüpertekstilisest kirjandusest või uue meedia kunstist kuni transmeedia narratoloogia, meediatööstuse ristmeediastrateegiatega ja kultuuritööstuse jagamismajanduse uurimiseni. Eesti digikultuuri uuringute uue arenguetapi eeldused on loodud paari uue algatusega. Tallinna ülikoolis asutati 2015. aasta suvel meediainnovatsiooni ja digikultuuri tippkeskus (MEDIT). Kirjandusmuuseum on tõuganud tagant nn digihumanitaaria valdkonda, mille tulemusena asutati 2015. aastal Eesti Digihumanitaaria Selts.

Loomemajandus. Riigi loomemajanduspoliitikast on lähtunud hulk ettevõtmisi kutsuda ka digikultuuri valdkonnas esile idufirmade pealekasv. Nende eesmärk on viia osa kultuuriteenuseid erasektoripõhiseks, muuta need kiire kasvuväljavaatega eksporditartikliteks ja sise-majanduse kogutoodangusse panustajateks. Üks selline ilming on Tallinna ülikooli Balti filmi, meedia, kunstide ja kommunikatsiooni instituudis (BFM) tegutsev ja Ettevõtlike Arendamise Sihtasutuse loomemajanduse inkubatsioonimeetmest tuge saav digitaalse loovmeedia ettevõtete inkubaator Digix (digix.eu), teine on samast meetmest toetatav Tartus tegutsev loomemajandust ja IT-raudvara seostav ärikiirendi Buildit (buildit.ee). Narvas on äsja saanud rahastuse visuaalse multimeedia keskus Objekt. Varem on Eestis tegutsenud ka videomänguarenduse kiirendi Gamefounders. Nende algatuste mõju on lühikese tegevusaja tõttu ebaselge, kuid Gamefoundersi tegevusperiood kattub Eesti mängutootmis-sektori alguse ja kiire arenguga.

Kirjeldataud algatused on seotud neoliberaalse arusaamaga kultuurikorraldusest: ootusega, et ennekõike on eksportivad eraettevõtted kultuurivaldkonna vedurid. Kas need ootused on põhjendatud, on vastusetu küsimus. Kuid Eesti digikultuuri poliitikaloomes on teisi lahtiseid küsimusi.

Digikultuur eikellegimaal

Üks küsimus on digikultuuri kui valdkonna koht riigi tegevuskavades nii valdkonna „kaetuses“ poliitika-loomega: kuivõrd on valdkond esile toodud eri tasandite poliitikadokumentides ja eesmärgiseades, kui ka eelarves: kuivõrd on valdkonda suunatud raha, et seatud eesmärgid täita. Teisisõnu on artiklis keskendunud poliitikaanalüüsile: kuivõrd tähtsustatakse Eestis digitaalsete kultuurivormide ja avalike teenuste arendamist, kuivõrd investeeritakse nende arengusse eelkõige võrreldes Euroopa teiste riikide ja laiemalt ka Euroopa Liidu valdkondlike poliitikameetmete ning sihiseadega.

Kultuuri- ja loomemajanduse rohelise raamatu avaldamisest (2010) alates on Euroopa Komisjon võtnud üle akadeemiliste uurijate seas jagatud arusaama (nt Potts, 2011), et elav kultuurikeskkond, digitaalse kultuurisisu mitmekesine pakkumine, nii kultuurivormide kui ka teenuste uuendused, võimalikult lai ring sisuloojaid jne on otsesed ühiskondade laiemat arengut, seejuures tehnilist innovatsiooni toetavad tegurid. See lähtub eeldusest, et kommunikatsioonitehnoloogiaid kasutatakse enamasti kultuurisisu tarbimiseks, näiteks meedia, muusika, filmid jms, ning seetõttu veavad uuendused kultuuris ka arengut tehnoloogiasektoris, kultuurisektori kaasamine aitab tehnoloogiail edukalt inimeste käitumisega kohaneda jne. Sel põhjusel on Euroopa Liidu institutsioonid rõhutanud kultuuri-pärandi uuskasutuseks digimise ja selle tulemuste kättesaadavaks tegemise tähtsust. Selleks lubatakse kasutada struktuurivahendeid, rahastatakse Europeana portaali, koordineeritakse filmipärandi digimist ning sellega seotud tehnoloogia standardimist. „Loov Euroopa“ programmist rahastatakse digitaalse sisu leviplatvormide arendamist, aktuaalsete sisuvormingutega eksperimenteerimist (nt liit- või virtuaalreaalsus, trans- ja ristmeediarakendused jms). Digitaalse ühtse turu strateegias rõhutatakse lõpptarbijaile suunatud kultuuriteenuste piirideülese tarbimise võimaluste arendamist (nn geoblokeeringute piiramine). Euroopa Liidu teadus- ja innovatsiooniprogrammis „Horisont 2020“ on digitud pärandi uuendusliku kasutamise arendamisel käimasoleval finantsperioodil eriline rõhk: nähakse, et pärandi kui üsna odava kultuuriressursi kasutamine ei paku lisavõimalusi üksnes loovsektorile, vaid seda saab tõhusalt kasutada kultuuridevahelise dialoogi ja mõistmise arendamiseks. Kõik need algatused võib kokku võtta nõnda, et digitaalsete kultuurivormide ja -teenuste arendamine on Euroopa Liidus prioriteetne.

Mis on Eestis poliitikatähelepanu keskmes? Sellele vastamiseks tuleb esmalt pöörduda küsimuse juurde riigihalduslikust vastutuselast: kelle valdkond digikultuur üldse on? Eesti digiteenuste korraldust veab majandus- ja kommunikatsiooniministeerium (MKM), koostades valdkondlikke üldpõhimõtteid andes määrusi, mille alusel riigi infosüsteemide amet (RIA) annab nende

teenuste sisseseadmiseks raha (enamasti Euroopa Liidu struktuurifondidest). Kaudsemalt oleneb digikultuuri valdkond kõigist neist üldpõhimõtetest, samuti investeeringutest alustaristusse: kui võrguühendus Võrumaa talupidamise kohale tuleb, muutub paremaks ka sealse leibkonna juurdepääs kultuurile.

Mis puudutab aga otseselt riiklikke kultuurivaldkonna e-teenuste arendamist, sõltuvad needki MKM-i poliitikakujundusest. Näiteks taotlevad riigi e-teenuste arendamise meetmeist raha mitu Eesti muuseumi, et oma teenuseid interaktiivsemaks ja kättesaadavamaks teha. Meede, mis on kavandatud kultuuripärandi digimiseks („E-teenuste loomist ja rakendamist toetava teenuste baastaristu arendamine“) lubab selleks otstarbeks kolm miljonit eurot. Enne selle summa kinnitamist koostas kultuuriministeeriumi digitaalse kultuuripärandi nõukogu „Kultuuripärandi digimise rakenduskava 2015–2020“. Rakenduskava põhieesmärgid seati lähtudes pärandi kasutatavusest hariduses, nt eesmärk kasutada digitud materjale (raamatuid, filme, fotosid, helindeid) näiteks uut tüüpi digiõpikute koosseisus. Selleks nähti ette, et esmavajaduste digimine kõigi pärandilaadide lõikes läheks kokku maksma 13 miljonit eurot. 2017. aastal avaneva kolme miljoni euro põhieesmärgiks kujunes MKM-i ootustest tulenevalt aga kasutus meedia- või mängusektoris. Teisisõnu antakse lähiaastail pärandi digimiseks raha lähtuvalt ootusest toota majanduslikku lisaväärtust, mitte selle võimalikust panusest kultuuriliste identiteetide kujunemisse, kogukondade dialoogi või kultuuri- ja ajalooeadlikkuse mitmekesistamisse, mis kõik on olulised mitmerahvuselise ühiskonna tasakaalustatud arengu tagamiseks.

Järeldus, mis MKM-i poliitikaeesmärkide mõjukusest selles protsessis välja joonistub, on digikultuuri jäämine kahe ministeeriumi vahealale, misjuures mõlemat iseloomustab valdkonna suhtes teatud nõutus: kumbki ei näe, et see on päris nende pädevus. Majandus- ja kommunikatsiooniministeeriumi majanduskasvu keskne vaade valdkonnale on kitsas, kultuuriministeeriumi vaates seostub „digi-“ aga ennekõike kultuuripärandi säilitamise ja vahendamise n-õ tehnilise teenusega, mitte kultuuri arengudünaamikat põhimõtteliselt muutvate, selle väljendusvahendeid rikastavate võimalustega. Kultuuriministeeriumi kui organisatsiooni korraldus on juba väljakujunenud valdkondade teenistuses, ministeeriumi arengukavas (2017–2020) käsitletakse digipööret vaid pärandi digimise võtmes. Eespool kirjeldatud Euroopa Liidu tasandi sihiseadeid Eesti riigisisises kultuuripoliitikas võrdväärse mahus ei esine.

Kultuuripärandi digimise poliitikaeesmärkide areng

Valdkondlikke arengukavasid on kultuuriministeerium koostanud vaid digitaalse kultuuripärandi valdkonna kohta. Sellekohaseid natuke erinevate nimedega dokumente on alates 2004. aastast koostatud neli (aastateks 2004–2007, 2007–2010, 2011–2016, 2015–2020). Arengukavade lugemisel ilmneb, et esimene strateegia 2004–2007, mis kirjutati enne Eesti liitumist Euroopa Liiduga, oli kõige optimistlikum: seati suurejoonelisi digimissihte, selleks kavandati riiklikku arengukava, lubati digimist süsteemselt ministeeriumi tasandil koordineerida ja nimetati ka rahanumbreid, kui palju digimiseks vahendeid planeeritakse. Esimene arengukava oli keskendunud pärandi digimisele säilitamisotstarbest lähtuvalt, uutest kasutusvõimalustest kuigi palju ei räägitud.

Teine ja kolmas arengukava aastateks 2007–2010 ja 2011–2016 olid kirjutatud vastavalt enne ja pärast majanduslangust. Seetõttu iseloomustas esimest silmatorkav optimism ja teist pragmaatilisus. Esimeses hakati juba arvestama euroraha võimalustega, kuid teises panustati omavahendite puuduses ennekõike sellele. Rõhuasetus oli üha enam pärandi uuskasutusel ja uutel teenustel. Enamasti ei küsita, miks on eelmise strateegiadokumendi plaanidest suurem osa ellu viimata.

Ajateljel viimane, „Kultuuripärandi digimise arengukava 2015–2020“ sündis vajadusest koostada raamdokument Euroopa Liidu struktuurifondide raha kasutuselevõtuks. Dokumendi koostamisse kaasati suur hulk Eesti mäluasutusi, selle keskmesse toodi pärandi uuskasutus ettevõtluses. Sarnaselt kümme aastat varasema ajaga on see dokument üsna suurejooneline: kirjeldatakse üksikasjalikult, kuidas eri valdkondades hakatakse tagatama digimine, digitud materjalide säilitamine ja kättesaadavus. 12 aasta jooksul valminud nelja dokumendi põhjal tuleb esmalt nentida, et **pärandi digitaalsena kättesaadavaks tegemise põhjenduste seas ei nimetata kordagi eesmärki kasutada kultuurivaramut Eesti ja tema väliskogukondade sillapeana**. Peamine arengujoon on, et kultuuripärandi digimisel püüab riik selle kui lisakuluga hakkama saada vaid Euroopa Liidu raha toel. See aga muudab keeruliseks täita kultuuriministeeriumi arengukavas seatud eesmärk digida 2020. aastaks 80% Eesti audiovisuaalpärandist. Samu eesmärke toetab riigikogu vastu võetud dokument „Kultuuripoliitika põhialused aastani 2020“. Selle põhjal võib järeldada, et **peale struktuurifondide kasutamise peaks riik lähitulevikus hakkama digimiseks planeerima raha ka riigielarves**.

Nelja arengukava teine läbiv joon on kasvav rõhuasetus pärandi uuskasutusele ettevõtluses. Järgmiseks on vaadeldud, kuid võrd toetab praegune digimise korraldus seda eesmärki.

Digitud materjalide kasutuse korraldamine

Kujutlegem, et kogu Eesti audiovisuaal- või foto-pärand – kümned tuhanded tunnid videomaterjali või miljonid fotod – on korrektselt kirjeldatuina käepärast Eesti kooliõpilastel, kes saaksid nende abil etteantud teemal aeg-ajalt näiteks videosseid meisterdada või uut laadi interaktiivseid jutustusi luua. See muudaks õppeprotsessi huvitavamaks ja õpilaste suhe aineõppe teemadega kujuneks vahetumaks. Pärandi kaudu tutvutakse juba olnuga, ent see loob ka aluse uute lugude rääkimiseks. Ühiskonnas saaks nii suurenda lugude paljusust ja nende pinnalt peetav ühiskondlik dialoog. Seejuures kasvaksid need dialoogid välja kultuuri ajaloost, kus olevik ja tulevik on minevikuga orgaanilises „kõneluses“. Selles seoses on paslik sisse tuua remiksi-kultuuri mõiste. Kultuuri aegumastusest, mälulementide pidevast kohalolekust meediakultuuris ja nende omavahelisest segunemisest on räägitud kaua. Varem oli arutelude alatoon valdavalt pessimistlik: segunemine toob kaasa eheda kultuuri kadumise, jääb vaid väheütlev märkide mäng meediarealsuses. Nüüd aga on tekkimas optimistlikum arusaam: **kultuuritraditsioonide remiksid mitte ainult ei ajakohasta pärandit, vaid avardavad ka selle mõtestamise võimalusi.** Pärandmaterjali uustõlgendamine igal ajahetkel uuesti loob võimaluse kultuurimälu dialoogiliseks lepitamiseks tänapäevaga – nõnda, et moodne rohujuuretasandil arenev kultuur ei ole pärandi ja ajalooa tingimata konfliktis, vaid vastupidi – on orgaanilises suhtes.

Selliseid võimalusi ja eesmärke tuleks silmas pidada ka pärandile juurdepääsu luues ja kasutusviise kavandades. Siin on kirjeldatud kaht peamist digipärandi kasutusviisi: kasutust hariduses ja ettevõtluses.

Formaalses hariduses on Eestil üks oluline eelis enamiku teiste riikide ees: pärandi uuskasutus koolide suletud digiökosüsteemides on lubatud ilma, et selle eest peaks autoriõiguste valdajatele tasu maksma. See loob võimalused tagada üldharidusõppes osalejatele lihtne juurdepääs kogu digipärandile. Sama kehtib uuskasutuse kohta: kogu pärand on uue loomiseks valla. See loob eeldused, et kasvav põlvkond omandab varakult oskuse pärandiga loovalt ümber käia ja see oskus võiks vaneemas eas panna aluse mitte ainult heale kultuuritundmisele, vaid ka oskusele kasutada pärandmaterjale uute kultuurivormide, -toodete ning -teenuste loomiseks.

Mitteformaalse õppe korral kehtib sama põhimõte: **digitud pärand muutub vahendiks, mida saab kasutada uute teoste loomiseks, millele omakorda saab rajada uusi ühiskondlikke dialooge ja identiteediloome viise.** Kujutagem ette näiteks ühe küla inimesi remiksima oma elu kohta käivaid materjale. Või Eesti väliskogukondi oma juurte kohta digiandmekogusid koostamas. Selle võimaldamiseks on tähtis kindlustada tasuta või vähemalt võimalikult lihtne juurdepääs

autoriõigustega kaitstud materjalidele. Rahvusvahelise kogemuse kohaselt tagab siiski vaid tasuta juurdepääs pärandi laiema kasutuse ja seega ülal kirjeldatud soovitud mõju kultuuri arengule. See aga tähendaks, et autoritele hüvitise maksmine peaks jääma riigi kanda. Selles küsimuses on arutatud raamatukogulaenutuste puhul kasutatava autorihüvitusfondi ülesannete laiendamist või sarnase uue süsteemi väljatöötamist.

Uuskasutuse võimalused loomeettevõtluses on samuti suured. Näiteks ollakse mahukate pärandisise kasutatavate õpisüsteemide arendamisel maailmas alles algusjärgus ja siinse pärandi kiire digimise korral tekiks Eesti haridustehnoloogia ettevõttele uute lahenduste väljatöötamisel ning eksportimisel edumaa. Üldiselt eeldab nii haridusteenuste kui ka muudes valdkondades (nt ehituspärandi rekonstrueerimisel või esemepärandi kopeerimisel) teenuste arendamine juurdepääsu tervik- andmekogudele või vähemalt suurele enamikule pärandist. Senised kogemused mitmes riigis näitavad, et eriti Euroopa IT-teenuste erasektori jaoks, kus enamiku moodustavad väike- ja keskettevõtted, on digimine liiga kulukas ja seetõttu liiga riskantne investering. Digitud materjali uuskasutusest loodetakse uuendusi, seega on põhjust lähtuda nn innovatsioonisüsteemide loogikast. Innovatsioonisüsteem toimib hästi siis, kui toimib koostöö ja koordineerimine avaliku ja erasektori vahel.

Avalik sektor peab panustama eelkõige seal, kus erasektoril võimekus puudub. Seetõttu peab riik uueduste käivitamiseks erasektoris esmalt digimise panustama ning looma piisavalt lihtsa ja loogilise süsteemi, mille alusel ettevõtted materjalile uuskasutuse otstarbel ligi pääseksid. Eesti üldise e-teenuste taristu toel oleks sellist juurdepääsusüsteemi lihtne rajada ja Eesti autoriõigusi haldavad organisatsioonid on valmis sellise süsteemi loomiseks. Seega seisab valdkondlik innovatsioonivalmidus ennekõike valitsuse selge sõnumi taga, et võetakse tõsiselt riigikogu seatud eesmärki oma kultuuripärandi väärtuslikum osa kiiresti digida.

Eesti digikultuuripoliitika Euroopa Liidu tasandil

Eesti digikultuuri edasise arengu puhul tuleb ka silmas pidada, et internet on üleilmne, Eesti on osa Euroopa Liidu ühisturust ja selle arendamise järgmine samm on nn digitaalse ühisturu võimaldamine. Eesti valitsus- asutuste seisukoha saab kokku võtta järgmiselt: Eestile on hea, kui digitaalne ühisturg on lõdvalt reguleeritud ja sisepiire on vähe, siis saavad ka meie kodanikud ligi kõigile teenustele, mis seni on pahatihti kättesaadavad vaid suuremate riikide elanikele. Digikultuur tähendab enamasti kiiremat rahvusvahelist info- ja kultuurivahetust, kuid autoriõiguse territoriaalsuse tõttu ei jõua paljud sisuteenused väiksemate riikide elanikeni, sest nende teenindamine ei paku vähese tulususe tõttu

suuretevõtetele huvi. Seepärast meeldib digitaalse ühishuru mõte ja internetisisu geoblokeerimise piiramine nii Eesti poliitikakujundajatele kui ka elanikkonnale laiemalt.

Eesti teine seisukoht on, et midagi erilist ei pea ka tegema, et kaitsta Euroopa Liidu siseturгу Аmeerika päritolu suuretevõtete (Google, Amazon, Netflix, Facebook jt) eest, sest turgu üle reguleerides on oht tõmmata vaip ka Euroopa päritolu idufirmade alt. Eeldus on seejuures, et innovatsioon on pidev ja varem või hiljem saavutavad ka Euroopa idufirmad oma katkestuslike toodetega edu.

Vähesel reguleerimisel võivad väikeste kultuuride pikaajalisele kestlikkusele olla aga negatiivsed tagajärjed, sest meedia- ja teiste sisuteenuste turge iseloomustab kaldumus koonduda. Miks see nii on? Klassikaline tõdemus on, et turgude korral, mida iseloomustavad absoluutsed kulueelised, mille puhul on olulised mastaabi- või mitmekülgussääst ja suured esmased kulud, võib täheldada suuri struktuurseid turutõkkeid. See kõik iseloomustab klassikaliselt ka meediatööstust ja -turge. See tähendab, et konkurents neil turgudel ei ole täiesti vaba ja neil on suundumus areneda oligopoolse ülesehituse poole, kus turgu valitseb vaid käputäis ettevõtteid. Võrguteenuste puhul lisandub sellele loogikale veel ka nn võrguefekt, mis viitab nõudluspoole mastaabisäästule: igale üksiktarbijale on kasulikum, kui ka teised kasutavad sama teenust. See loogika kehtib ka kõigi meediateenuste korral, mille puhul auditooriumid otsivad teatud osalusvõimalust (Ibrus, Rohn 2016). Suurtel, paljudel platvormidel tegutsevatel meediaimpeeriumidel on ka tugev „turundusmuskel“, mille abil auditooriumide tähelepanu kui peamist piiratud ressursi haarata.

Digitaalsetel meediaturgudel aset leidvat koondumist on meediapoliitikas käsitletud üldiselt kui probleemi, sest see võib piirata kultuuriruumi sisemist rikkust. Seega, kui Euroopa Komisjoni eesmärk on jõuda toimiva digitaalse kultuuriteenuste turuni, on eriti Euroopa ääreala väikeriigi seisukohast oluline käsitleda seda arengut samas võtmes. Näiteks kas geoblokeerimise piiramine võib tähendada, et sel ühtsel tarbijaturul võib kujuneda välja samuti oligopoolne struktuur ja milline oleks selle mõju liikmesriikide omakultuuri taastootvatele süsteemidele ning seega Euroopa kultuurilisele mitmekesisusele? Eesti meediaettevõtted kannatavad juba praegu reklaamitulude väljaliikumise tõttu, kuid probleem kasvab, kui Euroopa turgu valitsevad ettevõtted hakkavad kokku ostma eksklusiivseid litsentse, mis ei võimaldaks väikeriikide meediaorganisatsioonidel enam rahvusvahelisel turul edukalt konkureerida ja seega rahvuslikku meediaruumi tulemuslikult kureerida.

Välja on pakutud, et Eesti peaks neid ohte ja vajalikke regulatiivseid vastusamme samuti tunnistama. Sellised sammud võiks olla rahvusvahelistele suur-

ettevõtetele seatav kohustus investeerida uue Euroopa originaalsisu loomesse või ka maksta liikmesriikide turgudel teenitava tulu pealt makse nii, et see raha läheks neis riikides uue oma kultuuri- ja keeleruumi rikastava sisu – filmide, telesarjade, aga ka kvaliteetajakirjanduse vms – tootmisse. Samuti on palju arutletud võimaluse üle, et valitsevad veebiplatvormid, nagu Netflix või Amazon, hakkaksid Euroopa päritolu sisu, ka väiksematest riikidest pärit sisu, eraldi esile tõstma. Euroopa Komisjon ongi juba sellistele võimalustele osutanud uues audiovisuaalmeediateenuste direktiivi eelnõus (2016) ja liikmesriikidele sellise võimaluse välja pakkunud.

Eestis on ametkondlik mõttevahetus olnud komisjoni ideede üle skeptiline. Siiski on tegu eesti kultuuri arengut digiajastul oluliselt mõjutavate regulatiivsete sammudega, mis võiksid kaasa aidata omakultuuri ja meediasüsteemi kestlikkusele avatud maailmas. Seetõttu oleks põhjust pidada asjakohaseid arutelusid edaspidi seniselt laiemalt.

Kokkuvõte

Eesti digikultuuri lähimineviku, oleviku ja eeldatava tuleviku analüüsist selgub, et valdkonnale tuleb rohkem tähelepanu pöörata. Digikultuuri arengul on suur potentsiaal, mis hõlmab nii kultuuri väljendusvormide mitmekesisust, kultuurile laiemat juurdepääsu parandamist ning osalus- ja dialoogivormide kultuuri tasakaalustatuma arengu võimaldamist. Samuti on see tõhus vahend Eesti ja tema väliskogukondade ühendamiseks ning erineva keele- ja kultuuritaustaga inimeste lõimimisel Eestis, näiteks uut laadi mänguliste õppematerjalide abil. Digitaalsel loomemajandusel on oluline võime panustada majandusarengusse ja Eesti tutvustamise maailmas. Kuid arenguruumi on veel piisavalt: valdkondlikud poliitikameetmed on olnud piiratud ja ebajärjekindlad; rahvusvahelises poliitikakujunduses ei arvestata valdkonna erihuvidega, loomemajanduse tugimeetodid on vähesüsteemsed.

Mis peaks muutuma ja millised võiksid olla selleks vajalikud sammud? Vajaduse väljaselgitamiseks oleks vaja laiemat arutelu. Küsimus on, milliseid digitaalseid avalikke teenuseid riik kultuuri puhul soovib, millist tuge vajab selles vallas erasektor ja kuidas on vaja koordineerida innovatsioonisüsteemi, millised peaksid olema toetused uuenduslike digitaalsete kultuuri- ja kunstivormide esiletõusuks, mis aitaks muuta digitaalsed loomevormid osaluskeskseks, kõigile kodanikele avatud kultuurivormiks ning kuidas saaksid need võimalused kättesaadavaks kõikidele eestlastele, ükskõik millises maailma otsas nad elavad. Aruteluteema on ka avalike kultuuriasutuste ülesannete läbivaatamine ja vajadusel nende koordineeriva rolli suurendamine võrguajastu innovatsioonisüsteemides (Ibrus 2015). Oluline on nii-

samuti riigisisese tegevuse avalik kavandamine, võttes arvesse poliitikaeesmärkide ja normide arengut Euroopa Liidu tasandil.

Eeldades aga, et Eesti saaks digikultuuri vallas pikemate sammudega edasi liikuda, oleks teiste riikide eeskujul paslik luua ka digikultuuri valdkonnas tegevust koordineeriv arenduskeskus, kuhu valdkondlik eriteadmised võiks koguneda. Arenduskeskus saaks digikultuuri arengut korraldada nii teabe vahendamise, tegevuse koordineerimise kui ka õigusega jagada riigi eest toetusi uuenduslike projektide teostamiseks.

Viidatud allikad

- Euroopa Komisjon (2010). Roheline raamat kultuuri- ja loome- majanduse potentsiaali rakendamise kohta. (KOM(2010) 183 lõplik). Brüssel: Euroopa Komisjon. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/ET/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC0183&from=ET>.
- Euroopa Komisjon (2016). „Ettepanek: Euroopa Parlamendi ja Nõukogu direktiiv, millega muudetakse direktiivi 2010/13/EL audiovisuaalmeedia teenuste osutamist käsitlevate liikmesriikide teatavate õigus- ja haldusnormide koordineerimise kohta, et võtta arvesse muutuvat turuolukorda.“ COM (2016) 287 lõplik. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/ET/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016PC0287&from=EN>.
- Hjarvard, S. (2013). *The Mediatization of Culture and Society*. Oxon: Routledge.
- Ibrus, I. (2015). The replacement of media policies with (media) entrepreneurship policies: A view from Europe's periphery. *International Journal of Digital Television*, 6 (3), 311–318.
- Ibrus, I., Ojamaa, M. (2014). What Is the Cultural Function and Value of European Transmedia Independents? *International Journal of Communication*, 8, 2283–2300.
- Ibrus, I., Rohn, U. (2016). Sharing killed the AVMSD star: the impossibility of European audiovisual media regulation in the era of the sharing economy. *Internet Policy Review*, 5 (2), 1–16. doi: 10.14763/2016.2.419.
- Jenkins, H., Ford, S., Green, J. (2013). *Spreadable Media: Creating Value and Meaning in a Networked Culture*. New York: New York University Press.
- Landow, G. P. (1992). *Hypertext: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Manovich, L. (2012). *Uue meedia keel*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.
- Potts, J. (2011). *Creative Industries and Economic Evolution*. Cheltenham: Edward Elgar.

5.5. Maaelu muutuv tähendus ja väljaränne

Aet Annist

Sissejuhatus

Rändest rääkides rõhutatakse enamasti liikumist, väljakutset identiteedile, aga ka võitu või kaotust riigile ja rahvale. Inimarengu seisukohalt on oluline rände ja sotsiaalse sidususe vahetamine, mille olulisus võimendub, kuid muutub ühtlasi keerukamaks avatud maailmas. Sidususe all on siinkohal silmas peetud valmisolekut koostööks ja vastastikuseks abiks ning inimeste ja rühmade koostevõimeks. Just sellises kontekstis on olulised teisenevad tähendusväljad: see, milline tähendus on inimese jaoks kodukohal ja Eestil, kuhu Eesti paigutub ülemaailmsetes arenguhierarhiates ja mis tähendus on rändel ning välja- ja sisserändajatel erinevates algus- ja sihtpunktides. Rände alguspunktina on siin käsitletud väljaspool linnaregioone paiknevad maapiirkondi ning sihtpunktidenä Eestil linnasid ja välisriike.

Artikli eesmärk on arutleda sotsiaalse sidususe ja väljarände seoste üle Eesti maapiirkondades kui rändest kõige enam mõjutatud keskkondades. Esiteks küsitakse, kuidas on murenenud sotsiaalsed suhted maal ja maa kui elukoha väärtus. Ääremaastumine ja vaesus kujundab üleilmsel võrdluskraalal otseselt väljarändepotentsiaali, sest inimesed liiguvad keskkonna suunas, mille heaolu peetakse millegi poolest paremaks. Teiseks küsitakse, millised võimalused tekivad väljarändajal sotsiaalsete suhete parandamiseks ja ebavõrdsuse ületamiseks. Ka siin on üleilmsed võrdlused ja võimalused olulisel kohal.

Kolmandaks analüüsitakse, miks kolimine maalt linna või välismaale ilmtingimata inimeste eluolu ei paranda – siingi on avatusel ja selles nähtud ohtudel, ent ka selles peituval ebavõrdsusel oma osa. Kõiki neid protsesse – maaelu väärtuse ja sotsiaalsete suhete kahanemist, lahenduste kujunemist ja nende kasutamist – mõjutab oluliselt laiem taust, sh elukoha ja rände, aga ka avatuse ja eestluse ning selle eri vormide muutuv tähendus nii Eestis kui ka kaugemal. Sidusprotsesside ja tähendustega toimunud muutuste paremaks selgitamiseks on siin kasutatud ja edasi arendatud Pierre Bourdieu mõisteid sotsiaalne ja sümboolne kapital ning erialases rändekirjanduses esinevaid mõisteid etniline ja diasporaakapital.

Artikli esimene pool tugineb antropoloogilistele välitöödele Kagu-Eesti maapiirkondades alates 2002. aastast. Rändeteema käsitus teises pooles põhineb 2012. aastast alates nii Kagu-Eestis kui ka Suurbritannia eestlaste hulgas korraldatud uurimistööl ning avalikel sõnavõttudel väljarände kohta erinevates suhtluskanalites, näites Facebookis ja võrguartiklite kommentaariumides.

5.5.1. Ilmajätt Eesti maapiirkondades

1992. aastast valitsenud turukeskse majanduspoliitika tagajärjel on Eesti ebavõrdsusnäitajad püsinud kõrged ja suhtelise vaesuse määr kasvab endiselt. Oluline osa

Sotsiaalne kapital viitab inimeste sellistele suhetele, mis pakuvad vastastikust tunnustust püsivas ja toimivas võrgustikus. Nii on sotsiaalne kapital nt tutvusringkond, millele võib raskuste puhul loota, või õpingukaaslased, kes näiteks tunnevad kohustust üksteist tööle aidata.

Sümboolse kapitali all peetakse silmas au, mainet, tuntust, mida võivad kogeda nii üksikisikud kui ka organisatsioonid, piirkonnad või isegi riigid. Nagu sotsiaalset kapitali, saab ka sümboolset kapitali muundada teisteks kapitali vormideks, nt sõjangan-gelane võib selle kuvandi toel saada poliitilise koha, üleilmselt mainekatel riikidel on soodsam posit-sioon majanduslääbirääkimistel jne.

Etniline kapital on usaldus või kasu, mille annab inimesele kuuluvus kindlasse etnilisse rühma.

Diasporaakapital sisaldab nii võõrsil omandatud majanduslikku kapitali kui ka sotsiaalset, kultuurilist või emotsionaalset sidet, mis inimesi kodumaaga ja sinna jäänutega ühendab ning neid oma sotsiaalset, sümboolset, rahalist vm võõrsilolekuga seotud kapitali kodumaal kasutama või seda missioonina käsitlema paneb.

selles on ka piirkondlikul ebavõrdsusel, mille kiire kasv algas koos senise sotsialistliku põllumajandussüsteemi kokkuvarisemisega. Põllumajandussektori tööhõive langes 1989. aasta 175 000 hõivatult 24 000 hõivatule 2014. aastaks. Selline muutus on olnud järsk nii muudes sektorites toimunud protsesse silmas pidades (vt tabel 5.5.1) kui ka võrdluses teiste endiste sotsialismimaa-dega. Toiduainete defitsiidi tingimustes nõukogude ajal kasvasid maaelanike sissetulekud kõrgemaks lin-nas töötavate inimeste sissetulekutest (Kliimask 1997), ent see eelisolukord muutus kiiresti pärast 1992. aastat. Turumajandus tõi kaasa tööjõu ulatusliku asendamise tehnikaga, moodsatest traktoritest robotlautadeni, ja nii vähenes ulatuslikult töökohtade arv põllumajanduses.

Nõukogudejärgne majanduse restruktureerimine – seniste suurmajandite kaotamine, plaanimajanduse asendumine turumajandusega ja Eesti avanemine lääne-riikide tootjatele (sh toidukaupadele) – lõi sotsiaalses plaanis kõige valusamalt just Eesti maapiirkondi. Lin-nades kadusid turumajandusele üleminekul tööstustöö-kohad, kuid tekkisid samal ajal uued töökohad teenin-duses. Maal ületas aga töökohtade kadu kaugelt uute töökohtade teket. Ka on turuusuks Eestis olnud tähele-panu regionaalpoliitikale tagasihoidlik ja suur osa vara-seid poliitilisi valikuid pigem turgu kui otsuste inim-likku ning sotsiaalset mõju arvestavad. Nii on vaesus ka praegu maapiirkondades väljaspool suuremate linnade tagamaid suurem kui linnapiirkondades. Erinevused on siiski pidevalt kahanenud. Väljaränne on küll endi-

Tabel 5.5.1. Hõives toimunud muutused viieaastase sammuga

	1989	1994	1999	2004	2009	2014
Tegevusalad kokku, tuhat	837,9	675,4	579,3	601,9	593,9	624,8
Põllumajandus, tuhat	174,5	92,5	46,8	35,3	24,0	24,1
Põllumajanduse osatähtsus	20,8%	13,7%	8,1%	5,9%	4,0%	3,9%

Allikas: (ESA, 2016: TT0200).

selt suur, kuid töötus on koos sellega vähenenud ja nii on tõusnud ka palgad. Senine „põline“ maaelanikkond, kelle kodu ja elatusallikas maal oli pigem „antud“, sünniga ette määratud, on asendumas „valiva“ maa-elanikuga, kes otsustab maakeskkonna kasuks, sest ta saab ja tahab seal elada. Niisugune üleminek on olnud väga keeruline neile, kelle jaoks valikud ei ole päris vabad – ja just nende elule keskendub ka sinne käsitus.

1990. aastatel toimusid maal suured majandusli-kud ja sotsiaalsed muutused, kuid väljaränne kasvas 2000. aastatel. Aastatel 2000–2011 kolis linnaregioo-nidest väljapoole jäävatest maapiirkondadest ära 25% elanikest (Iir 2016: 43). Edenemisvõimaluste erinevu-sed on linnades ja sellistes maapiirkondades tuntavad ning kokkutõmbuv taristu väljaspool linnu ennustab vähemalt lähiaastateks rahvastiku jätkuvat vähenemist ääremaal. Kuigi kõigis piirkondades on kasvanud elu- ja põhitöökoha vahemaa, on väljaspool linnaregioone paiknevates maapiirkondades siiski pidevalt suurenenud töötajate hulk, kes ei tööta samas vallas: 1997. aastal oli koduvallas töötajaid 65%, praeguseks aga vaid 36% (ESA 2016: TT234). Töökohtade vähesus ja kaugus kodust või kättesaadavatest ühendustest on suurendanud tööealise elanikkonna töist pendelrännet või linnakolimist, ent samuti välismaal töötamist ning välismaale elama koli-mist (vt REL 2011). Võrdlus linnaliste ja maa-asulate välismaale lahkunute vahel osutab, et maa-asulates on lahkunute protsent ligi kaks korda suurem (ESA 2016: TT234).

Statistikast, mis kajastab elanike arvu vähenemist, aga ka suletavaid koole, apteeke ja postkontoreid, ei ilmne aga muutused, mis on toimunud maaelu mai-nega. Ometi on selle tähtsus regionaalse ebavõrdsuse seisukohalt suur. Mainet – asendit ühiskonna väärtus-hinnangute skaalal – on käsitletud sümboolse kapitalina majandusliku ja rahalise kapitali kõrval, mis inimes-tel, piirkondadel või riigil on. Maaelu sümboolne kapi-tal vähenes iseseisvusaastatel kiiresti. Selle tähendus eestluse alalhoidja ja iseseisvusaaja sümbolina vajas tagaplaanile sedamööda, kuidas 1980. aastate lõpus loodetud tootlike eratalude kujunemise asemel asen-dus senine põllumajanduse korraldus kaosega, millest alles viimase kümmekonna aasta jooksul on väljuma hakatud. Seniste töökohtade ja –keskkondade kadu endises idablokis on toimunud sarnaselt Lääne–Euroopa

põllumajanduse automatiseerumise ja kokkutõmbumise mudeliga, kuid lääneriikides toimus see muutus pikkade aastakümnete jooksul. Ida-Euroopas ja eriti radikaalsete reformide teed läinud Eestis toimusid muutused mitmekordse tempoga. Eestis ei kasutatud pehmeid või muu maailma kogemusi arvesse võtvaid meetmeid. Nagu muu majandus, nii jäeti ka põllumajandus eranditult turujõudude ümber korraldada.

Nii näiteks tähendas poliitiline valik mitte toetada ühistute asutamist nii tootmis- kui ka isegi elatustalunike kadumist või otsust tootmist mitte alustada. Ühtlasi aga tõlgendati neid talunike paratamatuid valikuid avalikus ruumis märgina maaelanike saamatusest ja kolhoosnikeks muutumisest. Maaelu ei seostunud enam idealiseeritud Pätsi-aegse „140 000 õitsva taluga“, millest kõneles ajakirjandus muutusteperioodi alguses. Samal ajal hakkas kujunema negatiivne suhtumine „kolhoosnikumentaliiteediga“ maaelanikkonda. Levis arusaam õpitud abitusest ja vähesest ettevõtlikkusest maal. Maaelanike süüdistamine kohanemisevõimetuses olukorras, kus neile ei olnud jäänud mingeid vahendeid, mille toel kohaneda, on näide sümboolse kapitali vähenemisest, mis neid on tabanud. Äärealadest ja seal elavatest inimestest räägitakse sageli nii ajakirjanduses kui ka avalikus arutelus endiselt halvustavalt (vt ka Plüschke-Altrof 2016).

Ometi ei ole rängad muutused Eesti maapiirkondades (nii ajalooliselt kui ka võrreldes teiste Ida-Euroopa riikidega) olnud maaelanikkonna kontrolli all. Nõnda võib toimunud nimetada mitte lihtsalt äärealade majanduslikuks allakäiguks, vaid sümboolseks ilmajätuks – vastandina sümboolse kapitali olemasolule või suurendamisele. Põllumajanduse ja maaelu asend Eesti tähendusmaastikul ei ole 1990. aastate radikaalsetest muutustest praeguseni toibunud.

Muutusi tähendusväljadel on võimendanud jätkuvad ühiskondlikud ja majanduslikud muutused. Veel enam, need on enamasti vastastikku võimendavad. Muutunud suhtumine maaellu mõjutas omakorda üht teist ilmajätu, mille lätted olid sotsiaal-majanduslikes muutustes. Põllumajandustöö kadudes jäi endistesse kolhoosi- ja sovhoosikeskustesse, mis seni maaelanikkonna põhimassi koondasid, sageli vaid piiratud hulk valla valitsemise või elutähtsate teenustega seotud töökohti. Need polnud aga piisavad, hoidmaks alal toimivaid suhtlusvõrgustikke seni koos töötanud inimeste vahel. Võimet ja valmisolekut suhelda õnnestasid nii sümboolne ilmajätt kui ka samal ajal toimunud kiire kihistumine. Need protsessid viisid 21. sajandi esimeseks kümnendiks sotsiaalse killustumiseni, omavahealiste suhete hapruseni ja üksteisest eemaldumiseni, mis tähendasid ka vastastikuste vahetuste, kokkupuudete ning koos tegutsemise vältimist (Annist 2011).

Uus ebavõrdsus tõi kaasa olukorra, kus üksteist raskustes toetada ega toetust vastu võtta ei saadud ega tahetud. Vähenes suhete vastastikusus: paljud tundsid,

et nad ei suuda enam võrdsete partneritena erinevates sotsiaalsetes vahetustes (üksteisele teenuste, kinkide või igapäevase toe pakkumises) osaleda. Samal ajal oli niisuguste suhete katkemisel ebaproportsionaalne mõju erinevatele elanike rühmadele. Tööta jäänud „uusvaestele“ tähendasid muutused kasvavat pingestumist sedamööda, kuidas vähenes inimeste hulk, kellele raskel hetkel loota ja kelle poole valehäbita ning võlgniku-staatus hirmuta abipalvega pöörduda. Kihistumine ja sotsiaalse võrgustiku lagunemine on viinud igapäevaste vastastikuste suhete asendumiseni eemaldumise, häbi või põlguse ja ükskõiksusega. Nii võib ütelda, et sümboolse ilmajätuga kipub äärealal kaasnema sotsiaalne ilmajätt (vt ka Annist 2011: 234jj).

Uutes oludes edukamatel, nende hulgas „uusriikastel“, uutel ettevõtjatel, suurmajandite vara üle võtnud omanikel, suurpõllumeestel jne oli samal ajal nõukogudeaegse „eliidiga“ võrreldes lihtsam ülejäänud elanikega suhtlemisest eemale tõmbuda, mis omakorda murendas kohaliku elu toimimist. Nii rõhutasid ettevõtjad, kellega vestlesin 2000. aastate alguses, et nad on ülejäänud külaelanikest nende jaoks sobival distant-sil: „Mul pole külaga midagi pistmist! Poes käin linnas, naabritega ei suhtle“ (ettevõtja Kadri, 38, oma talu keskuskülas). Edukamad leidsid ühtlasi, et on muudatuste tegemine on igati õigustatud, isegi kui need külaelanikele elu ebamugavamaks teevad või seniseid kirjutamata reegleid muudavad. Nii lülitasid majandi vara üle võtnud inimesed välja ühiskasutuses oleva lauda elektri, et seal endiselt vasikaid või sigu pidavaid kaaselanikke minema tõrjuda – „Elektri eest nad ju nagunii ei maksnud!“ (firmaomanik Mihkel, 45, oma talu keskusküla lähisel) – ega pidanud olukorda isegi läbirääkimisi väärivaks.

Kuigi endise majandi töötajad leidsid, et nad olid olnud osalised majandi rikkuse loomisel, mis nüüd uute omanike kätte oli jõudnud, vähendati ajapikku ettevõtte transpordi või tehnika kasutusõigusi: „Mis hea pärast ma peaks eraettevõtjana neile siin mingit heategevust tegema?!“, nõudis suurfirmajuht Mati (47, oma talu keskuskülas) vastust. Selliseid kaduvaid õigusi hüvedele, mis vaid mõne aasta eest olid üldised, suutsid välja võidelda ainult kõige kindlameelsemad külaelanikud. Üks endine majanditöötaja kirjeldas, kuidas ta end uue põllumajandusettevõtte juhi autosse istuma sättis ja nõudis õigust tuua oma vili seni ühiskasutuses olnud veskisse: „... ma istusin tema autos ... ja ütlesin, et mina siit autost enne välja ei lähe, et ma sõidan või terve päeva sinuga kaasa kui sa ... ei lase mul ära jahvatada“ (Annist 2013). Sotsiaalseid suhteid ei ole sellistes oludes enamasti võimalik esile kutsuda neil, kel pole selleks vahendeid – teisisõnu, sümboolset või sotsiaalset kapitali. Ilmajätute huvist ja vajadusest suhete järele ei piisa, et suhteid vastastikuseks muuta.

Ka kaugtööd tegevate, sageli maaelu puhul väga entusiastlike uusasunike lisandumine pole olukorda parandanud. Nagu mitmed neist nendivad, elavad nad

maal justkui mingil teisel tasandil: füüsiliselt paiknevad nad küll külas, kuid kogu nende tegevus toimub n-ö üleilmsel tasandil ja internetis: nad osalevad võrgustikes ja vahetustes mujal Eestis ning maailmas. Füüsiline küla on nende hakkamasaamises tihti teisejärguline, isegi kui mõte selle täielikust puudumisest tunduks kummastav (vt ka Leisi ... 2016).

Avatud maailmas saab toimiva majandusliku ja sotsiaalse kapitali toel osaleda kodupiirkonnast olenemata. Ent kui selline kapital ei jaotu võrdselt? Majandusmuutuste hammasrataste vahele jäänud pikaajalised maaelanikud sõltuvad just kohalikest toetusvõrgustikes – neist samadest, mis on sageli nõrgad või koguni probleeme tekitavad. Ka see, kui toetusvõrgustikes osalevad peamiselt teised ilmajäetud, vähendab nende väärtust ja tõhusust ning inimeste valmisolekut osaleda. Nii jääb olulisele osale maaelanikest ainsaks avatud maailma praktiliseks kasuks kodukohast lahkumine. Nendest suundumustest peegeldub samuti nii maaelu madal sümboolne kapital ja negatiivne tähendus kui ka kohaliku sotsiaalse kapitali murenemine. Mõlemast püütakse eemalduda väljarände abil.

5.5.2. Ilmajäetud hargmaisel skaalal

Kuigi esmajärjekorras lahkutakse maalt õppimise (lapsed) ja tööpuuduse (täiskasvanud) tõttu, panustab otsusesse ka sotsiaalne ja sümboolne ilmajäetus: kui kodukohast pole enam leida toetavat võrgustikku ning kui uhkus seose üle selle kandiga väheneb, on lahkumist otsust veelgi lihtsam teha. Tegelikult ja lõplikult lahkuda saab siiski vaid see, kellel on võimalik elukohta vahetada. Nii tähendab vaesus – ja vaeste hulka kuulub praegu ka see, kellel võib olla keskusküla kortermajas ruumikas kinnisvara, millest aga vähimatki rahalist kasu ei ole – paratamatut paigalejäämist (vt ka Iir 2016: 38). Teine pendelränne ehk maal elamine linnas töötades on sellisel puhul ainus võimalus, mis omakorda kaldub veelgi vähendama sotsiaalset sidusust kodukohas ja sellega sidemete püsivust ära olles.

Kagu-Eestist käiakse tööil küllalt palju lähimaakondadesse, ent näiteks Võrumaalt käib koguni 43% pendelrändajatest tööil välismaal (vt tabel 5.5.2). Tallinn – Võrumaa puhul isegi Tartu – ei ole maapiirkondade elanikele tingimata ahvatlev töö tegemise koht (REL 2011). Nagu osutab Iir (2016: 39), on tõenäosus välismaale kolida seda suurem, mida madalam on inimese ametipositsioon. Sisuliselt on selline pendelränne siiski pigem tööränne, vahel ka tööotsimise ränne, ning eriti maapiirkondadesse jääb rändajal maha korter või talu, vahel ka pere. Välismaal perest eemal töötavatest inimestest saavad „kaugpendeldajad“, kes üsna juhuslike

töötuste vahel (nt ehitustöölised) kodus viibivad, või kelle perekohustused kodumaal neid puhkepäevade eel varahommikusi odavlende oodates lennujaama ööbima viivad.

Tabel 5.5.2. Kagu-Eesti maakondade teine pendelränne

	Tallinna ja Harjumaale	Mujale Eestisse	Välismaale
Põlvamaa	10%	66%	24%
Valgamaa	16%	54%	30%
Võrumaa	16%	41%	43%

Allikas: REL 2011.

Kvantitatiivsed uurimused osutavad, et rände põhjus on võimalus saada tööd või teenida suuremat palka, ent siit ei selgu lahkumise sügavamaid ajendeid ja sellega seotud tähendusi. Kvalitatiivsed andmed pakuvad sissevaadet just mõnda varjatumas põhjusesse, mis lahkumist mõjutab. Mobilitase järeldoktori uurimuse „Hargmaiste eestlaste rändekarjääride kaardistamine“ (MJD450) käigus korraldatud süvaintervjuudes ja igapäevastes vestlustes Eestist lahkunutega paljastusid tähendused, mille muutumine pikaajalise välismaal töötamise või vähemalt algselt lõplikuna plaanitud lahkumise otsust lihtsustas või millega seda endale ja teistele seletati. Paljud lahkunud nentisid, et kodumaal näis võimatu kujundada endale olulist keskkonda, olgu riiklikku või laiemat mõttelaadiga seotut, kuid samal ajal sedagi, et oldi justkui tupikusse jooksnud. See tupik ei pruukinud väljenduda lihtsalt tööpuuduses, vaid samavõrd ka madalas palgas, mis töötunde ei õigustanud, pangalaenust ilmajäämisel või ahistavas laenukoormuses, nappides puhkepäevades, aga ka kehvades suhetes ülemuse, töökaaslaste või teiste külaelanikega, ja sellise sotsiaalse keskkonna puudumises, mis koondaks kehva olude vastu protestima, jõustaks ja seoks. Lahkunud inimestele iseloomulikud olud märgistasid piiranguid, võimetust, takistusi.

Selliste kogemustega inimesed olid väga mitme asjaolu tõttu Eesti elus pettunud, osutades näiteks üldistele hoiakutele: „Tigedad inimesed, mustad tänavad ...“ (Katrín, 55, keskasula elanik). Ka koduküla kui keskkond, kus pole enam meeldivaid või piisavalt siduvaid suhteid, oli osa inimeste jaoks see, mida lahkumisega seoses mainiti. Mitme inimese lood oma lahkumisest sisaldasid ühe olulise tõukava elemendina ebameeldivaid suhteid teiste külaelanikega.

Ääremaale mahajäänud vanemad meenutasid kirge, millega nad oma lapsi lahkuma õhutasid: „Siin pole teid ootamas mitte midagi! Miks te peaks siia jääma?!“ (Piret, 42, korter keskuskülas ja talu hajakülas). Nooremapoolsete väljarändajate kirjeldused Eesti sõprade paigaltammumisest ja nende elu liigsest raamistatusest osutavad, et lahkumist koges osa vabanemisena, kinnisest avatud maailma pääsemisena, konnatiigist pagamisena. Võimetuna oma negatiivseid tundeid sõnadesse

valama nentis Celia (20, endine elukoht talus hajakülas): „[Elu Eestis] on lihtsalt nii – öäkkk!“ Säärased hinnangud peegeldavad seda, et osa maaelanike jaoks on Eesti tervikuna uues üleilmses valguses kaotanud pea täielikult oma sümboolse kapitali.

Samuti on pettumuse esile kutsunud riik oma rõhuasetuste ja sotsiaalpoliitiliste eelistustega, ent ka inimese elu otseselt mõjutavad tööandjad. Osa ettevõtjate hoolimatut või suisa pahatahtlikku tegevust töötaja suhtes nähakse osana laiemast riiklikust ideoloogiast: „Kui ikka riik oma rahvast ei armasta või kui ülemus sind orjana kohtleb – kuidas sa siis neid vastu armastad?“ väljendas paljude mõtteid üks ääremaa keskusküla elanikust 30–ndates vastaja oma lahkumisotsust põhjendades. „No kaua sa orjad,“ nentis keskusküla kortermajas elav pensioniealine ema, kelle suure pere kõik lapsed olid välismaale tööle läinud. Orja metafoor on küllalt levinud ka välismaale minekut seletavates veebikommentaaries.

Lahkumisotsuste kirjeldused osutasid kombinatsioonile madalatest ootustest Eesti tööturule, teatavast lootusetusest või käegalöömisest, et see, mis on valesti, pole nende kontrolli all, ning vastumeelsusest mingite iseloomulike joonte vastu Eestis. Vastajad ei kirjelda meeldivat elukeskkonda maal, kust ollakse isiklike asjaolude tõttu sunnitud lahkuma, vaid nendega mitte arvestavat riiki ja pahurat ühiskonda, keskkonda, mille muutmine käib üle jõu või ei vääri vaeva. Selliste asjaolude kogemine võib otsuseni viia üpris äkki. Koos perega lahkunud Kärt (34, elukoht talus hajakülas) kirjeldab, kuidas noore pere püüded ettevõtet püsti hoida luhtusid, sest algkapital oli olematu ja kõik tuli ise ning üksi teha, tuge ei tulnud kusagilt. Pere rühmas tööd teha, kuni tekkis tunne, et lapsi üldse enam ärkvel olekus ei näe: „Ega see ei olnud kõige targem otsus, et firma teha ... selline tunne, et edasi nagu ei liigu, nagu kännu taga oled ... elukvaliteet on see, et kui sul on lapsed, siis ... kelle nimel sa kõike seda teed. [...] Elukeskkond oli maal küll parem ... aga ... elada vanemate juures, et raha kokku hoida ... Mees käis juba ammu peale, et lähme Londonisse. Ja mingil hetkel, täiesti äkki keset suve, kohvitass käes, tegin korraga otsuse, et jah, lähme ...“

5.5.3. Lahkumine, kapital ja ilmajaetud

Rände kaugeleulatuvate tagajärgede hulka tuleb arvata nii muutused, mis mõjutavad riigi demograafilist arengut, kui ka mõju, mida see muutus avaldab üksikisikute elukaarele. Kuigi väljaränne Lääne-Euroopasse tähendab valdavalt madalamat töökohta – 38% lahkunuid liigub karjääriredeleil allapoole, mitte ei lahku ametikõrgen-

duse nimel (Mõtsmees 2012) – on sealt noppida muid hüvesid, mis sellist muutust kompenseerivad. Peale kõrgema palga ja suuremate võimaluste, isegi vähemmaksitud tööd alustades, saab väljarännanu osa sümboolsest kapitalist, mis ta kodumaal puudus või millele tal seal juurdepääsu polnud. Seda kapitali on võimalik muundada ka sotsiaalseks kapitaliks endiste kaasmaalaste hulgas. Ühest küljest tunnetavad inimesed oma kasvanud tähtsust, tutvustades kodumaalt tulnud külalistele uueks elukohaks olevat maailmalinna või turismisihtmärki. Samal ajal kasvatab sotsiaalset kapitali võimalus enda elust rääkida sotsiaalmeedias – omamoodi maineloomiskanaliks – ja otsesuhtluses seoses üleilmsete sümboolite või põnevate paikadega. Sellistes seostes saab tähelepanu teraviku eemale suunata ka oma elult ja edenemiselt või edutuselt – miski, mida külaelus harva kogeti.

Teisest küljest on võõrsil, kaugel kaasmaalaste pilkudest, lihtsam keskenduda üksnes rahateenimisele, et seda siis kodumaal kasutada. Kulutamine, mida kodus tuleb teha osalt selleks, et iga päev oma kuvandit luua või alal hoida, pole hargmaise töötaja ja kaugpendeldaja jaoks äraolemise kestel nii oluline ning lubab pisikuga läbi ajada. Suurema sissetuleku saab sotsiaalseks kapitaliks konverteerida kodumaale naastes. Kontekst – ülerahvastatud kehvade tingimustega ühiskorter, pikad tööpäevad või ebameeldivad töötingimused –, milles nii teenimine kui ka igapäevaelu võõrsil toimus, ei pruugi sugugi paljastuda.

Võõrsil teenimine mõjutab klassisuhteid kodumaal, mis on 1990. aastatest peale pikkamööda kuju võtnud. Ilmselt kehtib ka Eesti kontekstis Boris Nieswandi (2014) tuvastatud staatuseparadoks: Lääne-Euroopas lihttöölisena töötavad inimesed tunnevad kodumaal end teenitud raha tõttu hoopis keskklassi liikmeina. Selliste muutuste tagajärjed Eesti elanikele on alles kujunemas ja muutuvad ilmseks pikema aja jooksul. Selge on aga see, et toimuvad muutused põrkuvad olemasolevate tähendusväljadega: ühest küljest õhutab võõrsil teeninu rahaline edumaa väljarännet. Teisest küljest toimivad kodumaal teatavad vastandprotsessid: mahajäänud ei pea enam rände käigus teenitud raha üksnes positiivseks märgiks inimese edumeelsusest ega soodusta rände ja sellega seotud majandusliku kapitali konverteerimist sümboolseks kapitaliks samavõrd lisatingimusteta kui veel kümnekond aastat tagasi.

Osalt on see seotud lahkunud inimeste muutunud profiiliga. Väljarännanute enamikku teatakse praeguseks olevat sinikraelised Soome vahet sagivad Kalevi-pojad, ehitajad, käsitöölised ning seadme- ja masinoperaatorid või hotelli- ja restoranipersonal (Krusell 2013). Avalikes kommentaarides kirjeldatakse neid sageli negatiivselt, kusjuures olenemata sellest, kas nad lahkuvad või naasevad: lahkudes on nad lodevuspagulased, naastes tulevat „saba jalge vahel“ tagasi. Sellised hoiakud takistavad muidugi välismaakogemuse kasutamist sümboolse või sotsiaalse kapitali taastami-

seks ja pakuvad huvitava näite sotsiaalsest kontrollist selle üle, kellel on juurdepääs kapitali eri vormidele või selle konverteerimise võimalustele. Inimarengu seisukohalt tähendab see niisiis, et avatud maailmast ammutatud kogemused ja kapital pole tagasitulijatele (ja kaudselt ka riigile) nii tulusad kui võiks eeldada.

Niisugused protsessid mõjutavad uue nähtuse, „lõpetamata rände“ kujunemist. „Lõpetamata ränne“ tähendab lahtijäetud otsi ja võimalusi, sagedast koduskäimist ilma, et seda tagasitulemisena vormistataks, või naasmise-lahkumisenähtuse sönastataks, aga ka korduvaid edasi-tagasi kolimisi. Sotsiaalsete või isegi töösuhete alalhoidmine kodumaal toetab küll sotsiaalse kapitali alalhoidmist, aga rände muutunud tähenduste valguses pole jätkuvast migrandi staatusest kuigi palju võita.

Väljarändajate staatusega aastate jooksul toimunud muutused pole rände sümboolset ja seeläbi sotsiaalset väärtust järk-järgult vähendanud mitte ainult kodumaal. Hargmaist elu elavate inimeste jaoks on oluline leida ka uuel kodumaal nende suhtes soodsamalt meelesstatud võrgustikke, mille moodustavad paljude jaoks enamasti rahvuskasulased. Rahvusl põhinevate sotsiaalsete võrgustike areng oleneb aga rändega toimunud staatusemuutustest nii endisel kui ka uuel kodumaal, väärtusest, mida kaasmaalastes nähakse või kasust, mida neist loodetakse. Suurbritannias mõjus 2016. aastal just Ida-Euroopa immigratsioonile viitav Brexiti-kampaania ja riigi lahkumisotsus rängalt paljude väljarännanute enesekindlusele ja -uhkusele. Negatiivne tähelepanu sisserrändele üldisemalt võimendus: selle mõju väljarännanute võrgustikele ja sotsiaalsele kapitalile ei ole aga praeguseks veel selge.

Siiski oli ida-eurooplase maine miski, millest eestlased tundsid vajadust end eemaldada ka varem. Pubis töötanud Anne (36) kirjeldas 2012. aastal, millise solvanguna ta oli hakanud pidevat poolakaks pidamist kogema: „Kui ma töötasin baaris, siis tuli mingi must mees, onju, ja küsis: „Oled sa poolakas?“ Kuidagi niimoodi ütles. Mina ütlesin, et mina ei kutsu sind neegriks, miks sina mind poolakaks kutsud?!“ Leino (44) kirjeldus, kuidas ta eestlaste erilist püüab tõestada, on tema jaoks kehtinud kogu ta välismaakogemuse vältel: „Ma alati ütlen, et olen Eestist – ja siis lisan ühe hingetõmbega, et [räägib kiiresti] see on kohe Soome ligidal, ja et keel on nagu soome keel ja ... et nagu ei taha seostuda [...] teiste ida-eurooplastega ...“ Uhkust eestlaseks olemise üle saab niisiis tunda vaid teatud olukordades, kultuuriliste või muude selgitustega raamistatud tähendusväljal.

Ent ilmajätte analüüsid on eelnevast olulisemgi see, kuidas mainega seotu tõuseb pinnale kaasmaalaste omavahelises suhtluses. On ilmne, et mitte kõik kaasmaalased pole üksteisele samavõrra „omad“ olukorras, kus mõnede sümboolne ja sotsiaalne kapital on madal. Madal sümboolne kapital ja oletused rahvuskasulaste sotsiaalse staatuse kohta – näiteks nende kogemine sotsiaalselt või sümboolselt väärtusetutena vähese hariduse

tõttu või seepärast, et neid arvatakse töötavat vähem mainekates ametites või valdkondades – toovad kaasa olulised tagajärjed rände kontekstis. Need vähendavad rahvusl põhiste võrgustike ja seeläbi etnilise kapitali tähtsust (Esser 2004). Etnilise kapitali sisu on suhtlus sama rahvusrühma liikmetega, kellest võib oodata oma kaasmaalaste suhtes soodsamat meelesstatust ja kellelt võib saada abi, näiteks töötusabi ja muus asjaajamises. See on välismaale sattunuile oluline võimalus.

Lisaks etnilisele kapitalile mängib oma rolli ka diasporaakapital, millega on toimunud samuti olulised muutused. See seisneb näiteks kodumaale suunduvates rahasiiretes, ent ka kaudsemates „kasusiiretes“, mida väljarännanud võiks kodumaale ja riigile pakkuda: näiteks tehes uusi investeeringuid või tutvustades riiki turismi sihtmärgina. Kuid milline on see diasporaakapital, mille omanikuks Eesti riik ja ühiskond võiks end tahta pidada? Väärtuslikuks kuulutatakse rahvusriiklikku uhkust toitvad tipud; õppurid või ettevõtjad, kellele pannakse suuri lootusi, et nad tagasi tulles või tugevaid suhteid kodumaaga hoides või luues on omandanud näiteks olulise uue haridusliku või erilise kogemusliku pagasi; ja need, kes tegelevad eestluse alalhoidmisega võõrsil. Paljude jaoks tuleb välismaal esile kõrgendatud rahvusidentiteet, mis Eestis rahvuskasulastega ühises keskkonnas on olnud uinunud olekus. Neid inimesi, kes justkui kultuuriliselt vallutavad väikese nurga maailmast väljaspool Eestit, võib arvestada riigi diasporaakapitali osana.

Ülejäänud väljarännanud sellistele tingimustele aga vastata ei pruugi. Neid ei nähta väärtusliku kapitalina võõrsil. Diasporaakapitaliks ei peeta mitte-eestlastest lahkunuid, aga ka lihttoid tegevaid väljarännanuid, samuti neid, kes ei pea rahvusidentiteet oluliseks. Sellised väljarändajad kaovad justkui eestluse radariekraanilt. Nad saavad tähelepanu riigiasutustelt vaid hädaolukorda sattununa või meedias tõstatatud murettekitava väljarände kui massinähtusena.

Need väljarännanud ei osale sageli ka väliskogukonna elus. Nii-öelda kapieestlasi on igas ühiskonnakihis ja mitteosalemise põhjused on väga individuaalsed. Sageli on põhjus lihtsalt aja või võimaluste puudumine. Minu küsimusele, kas ta osaleb eestlaste üritustel, vastas hooldatava juures elav hooldustöötaja Mare (54) ägedalt: „Unusta ära igasugu üritused, isegi kui huvitaks! Lepingu järgi on mul õigus [ainult] kaks tundi [vabaks saada] iga päev. Nii et kui vaja, käin poes ja vahel harva sõidan ka rongiga linna. See [on] kogu mu meelelahutus.“ Ent läbiva joonena tulevad üritustel osalemast hoiduvate inimeste puhul esile ka madal hinnang enda sotsiaalsele staatusele või kogemus, kui kaasmaalased neid kehvasti kohtlesid ja takerdumine või ebapiisavaks hinnatud edu uues riigis. Nii nagu keskuskülade elanikud tunnevad vajadust eemalduda teistest, varjamaks oma keerulist olukorda, ja tuge loodetakse harva, pigem kahtlustatakse kahjurõõmu, nõnda väldi-

vad kehvemas olukorras või enda staatust madalamana kogevad väljarändajad kogukonnaelu ega looda kaasmaalaste toetusele.

Selle tagajärjel pole neile kättesaadav etniline kapital võõrsil – nagu on õõnsamaks muutunud sotsiaalse ilmajätku ületamiseks vajalik sümboolne kapital kodumaale naastes. Samale suundumusele viitavad ka Kristi Anniste ja Tiit Tammaru (2014) oma artiklis Soomes elavate, ent mittetöötavate eestlaste kohta, kellest paljud ei suhtle aktiivselt Soomes elavate rahvusaaslastega, küll aga on säilitanud tihedad sidemed kodumaaga. Erinevad tunnused, mis mõjuvad pärssivalt soovile kogukonna elus osaleda, on ilmsed ka briti eestlaste hulgas: alustades eestluse staatusest, mis võib varieeruda enda või laste logisevast eesti keelest ja segaabiellust kuni vähese teadlikkuseni Eesti elu kohta, ja lõpetades madala ametikohaga uuel asukohamaal. Kõiki selliseid jooni kogetakse tõkkena, mis vähendab valmisolekut kogukonna elus osaleda. See omakorda vähendab alust, millelt seoseid teiste eestimaalastega võõrsil toimimas hoida, ja nii kujuneb etnilisel või kodakondsusega seotud alusel suhtlust vähendav nõiaring.

Nõnda võib ütelda, et osa Eestist lahkunuid kogeb etnilist ilmajätku: nad ei saa võõrsil olles kasu ühest olulisest võimalusest – kaasmaalaste toest. Eesti arengu seisukohalt võib niisuguste inimeste suur osa tähendada muu hulgas seda, et tagasiränne kujuneb väiksemaks kui see võiks olla. Statistika osutab tagasirändajate hulgas ebaproportsionaalselt suurele kõrgharitud osatähtsusele (Eesti statistika ... 2013), ning mõned uurimused näitavad, et tagasirände kavatsused on kõige tagasihoidlikumad just töötuksjäänute ja mitteaktiivsete hulgas (Anniste, Tammaru 2014). See võiks osutada, et tagasi tulevad eelkõige need, kes saavad või vähemalt arvavad, et saavad oma äraoleku konverteerida mingiks väärtuseks. Arvestatav hulk lahkunuid valivad uueks elukohaks välismaa, kaotades ajajätku tähendusrikkad majanduslikud, sotsiaalsed ja sümboolsed sidemed kodumaaga. Eriti ilmne on see venekeelsete kaasmaalaste puhul, keda ei püütagi väliskogukonna ellu haarata. Sama võib nentida väljarändes toimuva kihistumise kohta: vaid väike osa lahkunuid tunneb, et nad võivad oma uutest kogemustest nõnda, et kaasmaalased nii kodus kui ka võõrsil seda väärtustaks.

Kokkuvõte

Tähendused muutuvad harva isolatsioonis. Muutused, mis on Eesti ühiskonnas oluliste nähtuste tähendustes toimunud, asetsevad laiemal muutuste ja tähenduste pidevalt liikuväljal, vastasmõjus teiste muutlike, nihkuvate tähendustega. Seda välja kujundavad üha ilmselt välised mõjutegurid, mis nii realselt kui ka virtuaalselt avatud maailmas väga kirevaks võivad

osutada. Tähendused ei muutu isolatsioonis ka selles mõttes, et need muutused ei jää mõttelisteks, vaid rakenduvad väga praktilisel moel ellu ja muudavad iga-päevast tegelikkust.

Artiklis analüüsiti neid muutusi kolmes erinevas kontekstis. Esmalt käsitleti seda, kuidas on muutunud maaelu tähendus. Sümboolne kapital, mida maaelu on kandnud iseseisvuse ja edenemise etalonina, hakkas 1990. aastate algusest teisenema. Nõukogude ühiskonnas oli madala tööviljakuse ja toidukriisi tõttu põllumajandus eelisendis majandusharu. Turupõhises finantsvahendusele ja „keerukatele töökohtadele“ suunatud majanduses muutus põllumajanduse ja maaelu tähendus, omandades uued seosed ääremaastumisega. Kuni 2000. aastate lõpuni kadusid põllumajandustootmise ümberkujunemise tagajärjel töökohad ja võimalused, murenesid inimestevahelised seosed ja hakkamasaamise võimalused ning maal elamisest sai märk toimetulematusest. Kihistumine omakorda mõjutas jagatud valmisolekut abistada, toetada, alal hoida ja luua uutest oludes sidemeid. Põlgus, pettumus ja viha omaenda elukeskkonna, aga ka teiste samas keskkonnas elavate inimeste vastu on koos sotsiaal-majanduslike muutustega tähendanud, et maalt lahkuda on valusalt kerge.

Maaelu on hakanud küll muutuma, näiteks turismi ja pärandkultuuri edendamise ning üha suurema arvu teise kodu soetajate toel, kuid töökohad on kolinud valdavalt maalt linna koos majanduse struktuursete nihetega. Eestis on üleminekuvalud olnud teravamad kui paljudes teistes Ida-Euroopa riikides, sest riigi toetav ja tasakaalustav roll muutuste mõju leevendamisel on turuusu tõttu olnud väga tagasihoidlik.

Maakeskkonna avatus on nii esimene oluline element, mida selles analüüsis on käsitletud: osa maaelanikkonnast suudab sel uuel, koos ühiskonnakorraldusega muutunud tähendusväljal tarvitada sümboolset ja sotsiaalset kapitali väljaspool külasid ning maa-keskkonda sealt lahkumata. See pole tähendanud ohtu nende mainele, kuivõrd nad on saanud end siduda uute positiivsete tähendustega maaelus: puhas, reostamata elukeskkond, vabadus elada oma tahtmise järgi, vabana naabritest ja linnaelu piirangutest ning paratamatustest. Maapiirkondade väärtus kasvab nii pigem elu- kui ka töökohana. Samal ajal on nii sotsiaalselt kui ka sümboolset ilmajäetud elanikkonnarühmade pärisosaks just negatiivsed tähendused, mis maaelu on omandanud ja mis neile inimestele varju heidavad. Nõnda luuakse uus pilt põlgusväärsest, ise esile kutsutud vaesusest maal. Avatud maailma saavad need inimesed kasutada peamiselt ühel positiivsel moel: maalt lahkudes.

Teine uuritud kontekst kujunebki väljaspool Eestit. Ülemaailmses arenguhierarhias tähendab Lääne-Euroopa endiselt heaolu ja majanduslikku edu, nagu ka hariduslikku või kogemuslikku kasu. Väljaränne sellisesse keskkonda tähendab seostumist positiivsete sümboolite ja kõrgema palgaga, kusjuures mõlemat saab kasutada sot-

siaalse kapitali taastamiseks endisel kodumaal. Avatud maailm võimaldab valida elukeskkonna, kus sümbolset ja sotsiaalset ilmajätu uute positiivsete paikkondadega seostumise kaudu ületada.

Ometi selgub, et seegi positiivne keskkond pole kaitstud muutuvate tähenduste eest. Muutunud tähenduse keskmes on siin maalt väljarändaja. Rände ja rändaja tähenduse negatiivseks muutumist on õhutanud nii rahvusliku meelsusega seotud protsessid kui ka muutus suhtumises maailma avatusse endasse. Väljarännanud, kes on lahkunud „õilsatel“ põhjustel – tippüliskooli, kultuurikogemusi omandama, kõrgetele kohtadele – rakedatakse rahvusriiklike vajaduste teenistusse, samal ajal kui ülejäänuid tabab valusalt just seesama rändamise, rändaja ja rände negatiivsemaks muutunud tähendus, sealjuures nii kodumaal kui ka võõrsil. Selle muutuse tõttu ei ole neil inimestel ka avatud maailmast võimalik väljuda võitjana, mida nende uus elukoht pealtnäha võinuks pakkuda, ületamaks kodust lahkuma sundinud probleeme, taastamaks nendele vahenditele tuginedes sotsiaalset ja sümbolset kapitali. Ühtlasi mõjutab see muutus ka suhteid uuel asukohamaal ja õõnestab võimalust luua uut etnilist kapitali ning ümbritseda end positiivsete tähendustega võõrsil. Sotsiaal-majanduslike muutuste mõju tähendusväljadel toimunud muutustele on tekitanud uut ebavõrdsust, mis õhutab väljarännet, aga ühtlasi loob või kinnistab ka ebavõrdsust väljarännanute hulgas.

Leisi Lapikoda [Maire Forsel] (2016). Kas loovus päästab maaelu? Facebooki postitus, 17.08. <https://www.facebook.com/LeisiLapikoda/photos/a.513644032066902.1073741833.503892773042028/992019304229370/?type=3> (vaadatud 20.08.2016).

Mötsmees, P. (2012). Välismaal töötamise mõju edasisele töökarjäärile. Tartu Ülikool. Ettekanne Eesti Pangas 17.09.2012.

Nieswand, B. 2014. The burgers' paradox: Migration and the transnationalization of social inequality in southern Ghana. *Ethnography*, 15, 403–425.

Plüschke-Altöf, B. 2016. Rescaling Postcolonial Approaches: The Making of Rural Peripheries in Estonian Media Discourse. – *Re-inventing Eastern Europe*, Riga, 29.–30.01.2016. Riga: Euroacademia, 1–10.

REL 2011 – Rahva- ja eluruumide loendus. Ülevaade Eesti maakondade rahvastikust 2011. <http://www.stat.ee/67172> (alla laetud 4.09.2016).

Viidatud allikad

Annist, A. (2011). Otsides kogukonda sotsialismijärgses keskuskülas. Arenguantropoloogiline uurimus. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Annist, A. (2013). Kuhu kadus ettevõtlikkus? Vaatlusi sotsialismijärgsest külast. *Vikerkaar*, 4–5, 108–123.

Anniste, K. and Tammaru, T. (2014). Ethnic differences in integration levels and return migration intentions: A study of Estonian migrants in Finland. *Demographic Research*, 30 (13), 377–412.

Eesti regionaalarengu strateegia 2014–2020 2014. Tallinn: Siseministeerium. https://valitsus.ee/sites/default/files/content-editors/arengukavad/eesti_regionaalarengu_strateegia_2014-2020.pdf (alla laetud 2.10.2016).

Eesti statistika kvartalikirj 2013. Eesti Statistika, 3. www.stat.ee/65371 (alla laetud 3.10.2016).

ESA 2016 – Eesti Statistikaameti andmekogu. www.stat.ee/andmebaas.

Esser, H. 2004. Does the „new“ immigration require a „new“ theory of intergenerational integration? *International Migration Review*, 38 (3), 1126–1159.

„Introduce Estonia“ substrategy for tourism. Instructions for focus topic of cultural holiday n.d. <http://brand.estonia.eu/images/downloads/Kultuuripuhkus-eng.pdf> (alla laetud 3.10.2016).

Krusell, S. (2013). Eesti elanike töötamine välismaal. Teoses Tõnurist, A. (koost.). *Pilte rahvaloendusest*. Lk 129–146. Tallinn: Eesti Statistikaamet <http://www.stat.ee/65397>.